

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहायनमः॥ अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकयुक्तिप्रदर्शनहेतुज्ञानेसामानाधि
 करण्येनप्रमितिकरणत्वसाधकंप्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्वरूपहेतुप्रदर्शननिश्चायकाभावादितिमुक्तामालान्तत्सार्थकयति
 अनुमानेति॥ इदानींव्याप्तिनिरूपणात्प्राक्॥ तत्प्रतीक्षं॥ उपायनिरूपणस्यप्रामाण्यव्यवस्थापनाव्यवहितोत्तरत्वत्यागं॥ तत्प्राभ्यु
 ति॥ व्याप्तिनिरूपणस्यउपायनिरूपणपूर्वत्वइत्यर्थः॥ अप्रमाणसाधर्म्येणेत्यादिग्रंथेनानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनेनवारिनि
 रासात्व्याप्तिनिरूपणव्यर्थमित्याशंकोच्छेदायसमारब्धेति॥ विशेषणमित्याशयवाहनाहव्याप्तीति॥ तथाचानुमानप्रामाण्यव्यव
 पनस्यैववादिनिरासेहेतुत्वेपितस्यासिद्धत्वेननवादिनिरासइतिभावः॥ समारब्धत्वंचवर्तमानकालरुचिध्वंसप्रतियोगिनास
 फलायाद्यरुचिस्तद्विषयत्वंयतःसमित्कपसर्गस्यसंफलत्वंआड-पूर्वकरभतोद्योराद्यरुतिःकप्रत्यस्यवर्तमानध्वंसप्रतियो
 गित्वरूपमतीतत्वंविषयत्वंचार्थः॥ आद्यरुतित्वंचपरीक्षाविषयकरुतिध्वंसासमानकालीनत्वेसतिपरीक्षाविषयकरु
 तित्वं॥ ननुक्तप्रसयार्थविषयत्वेअपरोक्षःकप्रत्ययार्थःतदर्थान्वितरभधात्वर्थस्यान्वयस्वीकारएवतादृशविशिष्टान्वयबो

न

धः स्यात् ॥ सर्वघटते प्रत्ययानां केवलप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्यैव दृष्टचरत्वेन स्वार्थान्वितप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वा संभ
वादिति चेन्न ॥ प्रतिष्ठितं लिंगं पूजयेदित्यादौ वर्तमानं ध्वंसप्रतियोगिनीयाप्रतिष्ठातृकर्मभूतं लिंगमित्यन्यबोधदर्शनेन तादृशबोध
कत्तस्यापि स्वीकारात् ॥ परमतेति ॥ परमतनिराकरणपूर्वकं ॥ पराभिप्रेतार्थज्ञाने मध्यस्थस्याप्रमात्वज्ञानसंपादनपूर्वकं स्वाभिप्रेतार्थज्ञाने
प्रमात्वज्ञानसंपादनमित्यर्थ इति सांप्रदायिकाः ॥ मथुरानाथमहाचार्योक्तदोषधितिद्विष्यण्यां परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतनस्वाभिप्रेतन
हेतुनाव्यवस्थापनं अनुमितिसंपादनं एतादृशपरीक्षापदार्थैकदेशव्यवस्थितावनुमानप्रामाण्यस्यान्वयइत्याहुः ॥ प्रतिपादनविशेष
णमिति ॥ ननु प्रतिपादनस्य प्रतिपत्तिजनकशब्दप्रयोगरूपस्य निरुक्तशब्दरूपपरीक्षाकारत्वं नैव संभवतीति चेन्न ॥ परीक्षापदार्थघटक
च स्वमतव्यवस्थितौ प्रतिपादनस्य कारणत्वेन विशिष्टकारणत्वव्यवहारात् ॥ न व्यवस्थितौ वा तस्य कथं कारणत्वमिति शक्यं ॥ यतः अप्रा
ण्यसाधकत्वेन चार्वाकोक्तहेतुमत्ताज्ञाने मध्यस्थस्याप्रमात्वज्ञानसंपादनाय प्रामाण्यसाधकहेतुमत्ताज्ञाने तस्य प्रथमतः संपादनी
तच्च न संभवति प्रमितिकरणतावच्छेदकतायाः इंद्रियत्वादेव प्रसिद्धतया तादृशेन्द्रियत्वाभावज्ञानस्यैव स्वरूपासिद्धिज्ञानस्य मध्य

२

स्तेविधमानत्वात्॥ अतस्तद्वत्सिद्धिनिवारणपूर्वकहेतुमताज्ञानसंपादनार्थव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनमेवंरीत्यावश्यककारणत्वमिति॥ का
 रणाभूतातस्यैवैयर्थ्यशङ्कतेयद्यपीति॥ तस्यउपायप्रतिपादानस्यावतारणसर्वमित्यादिग्रन्थः॥ तद्वत्भावात्॥ उपायप्रतिपादनस्यावश्यकतया
 भावात्॥ तथाचउपायप्रतिपादनेतादृशग्रन्थेनैवसमारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणत्वसूचनसंभवेपुनःकारणाभूताताभिधानेपुनरुक्ति
 ग्रास्तामितिभावः॥ कारणाभूतातानभिधानेव्याप्तिस्वरूपनिरूपणेप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वलाभेनैवजायतेतदभिधानेनैवव्याप्तिस्वरूपेणउ
 पायप्रतिपादानजनकत्वलाभो धर्मिपारतंत्र्येणान्वयात्प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वस्यापिलाभोभवतीति तदभिधाने॥ नचतनिरूपणेप्रामाण्यव्य
 वस्थापकत्वलाभः किमर्थमितिवाच्यं॥ उपायप्रतिपादनजनकेव्याप्तिस्वरूपनिरूपणेप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वस्यापिलाभेव्याप्तिस्वरूपनिरू
 पणस्यासंतावश्यकलाभदित्याशयेनसमाधत्तेतथापीति॥ अथवासर्वमिदमित्याद्यवतारणग्रन्थेनव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनेप्रामाण्य
 व्यवस्थापकत्वलाभसंभवेपिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्यैवत्वव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानत्वलाभेपिचव्याप्तिस्वरूपनिरूपणेप्रामा
 ण्यव्यवस्थापकत्वाविशिष्टग्रहोपायप्रतिपादननिदानत्वास्यलाभेनसंभवतीत्यावश्यकप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वविशिष्टव्या

२

प्रतिपादयति प्रतिपादनस्यासंभवं भणमकृतं विशिष्टव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानत्वमपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्यैवेति वक्तव्यं ॥ तच्च
कारणीभूतां विशेषणदेवलभ्यतेरतिविशेषणसार्थकमित्याशयेनाह तथापीति ॥ प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वविशिष्टव्याप्तिग्रहोपायप्र
तिपादाने प्रथमतः छद्मार्थ इति प्राञ्चः ॥ नवीनास्तु सर्वमिदमित्याद्यवतारणग्रंथेन तादृशाद्येलाभसंभवेऽपि पुनः कथं न विलक्षणबो
धतात्पर्यसूचनमित्याह ॥ तथापीति ॥ विलक्षणबोधाकारमेव प्रदर्शयति प्रामाण्यव्यवस्थापनेत्यादिग्रंथेन ॥ अतएवेतत्सूचन
येति सूचनपदस्वारस्यभोजस्येन संगच्छते ॥ तच्चैतिततउपायप्रतिपादनमिति ॥ प्रादुः ननु व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांशभानेव्यभिचा
दग्रहाभावे हेतुः समानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकाभावग्रहे च स ह्यवतारग्रहो हेतुरिति क्रमेणोपायप्रतिपादनमज्ञा ॥ तव्याप्तिस्वरूप
कपुरुषप्रत्यशक्यामित्युपायप्रतिपादने व्याप्तिज्ञानमेककारणननु तदनुकूलव्याप्तिनिरूपणमतः कारणार्थकनिदानपदमसंग
तमित्याशंक्यतस्य प्रयोजकपरत्वं विशदयति व्याप्तीति ॥ व्यापके सामानाधिकरणव्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यज्ञानस्य कथमपिका
रणत्वं न संभवतीत्यत आह ॥ सामानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकेति नन्वव्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभइति कथनमनुचितं तदु

३

त्राव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपं निरूपयति सस्यैव सम्यक्त्वेन तावत्पर्यंतानुधावने वैकल्यावनिदानमित्यस्य च क्रियाविशेष-
 षणत्वेनाप्यन्वयसंभवादित्यत आह प्रथमं इति व्याप्तिस्वरूपमिति द्वितीयार्थस्य विषय इत्यस्य ज्ञानानु-
 कूलं शब्दरूपधात्वर्थैकदेशे ज्ञाने-
 न्वयः ॥ आख्यातार्थकृतौ अपरतर आख्यातदर्थस्य वर्तमानत्वस्य धात्वर्थे निरूपणस्य चान्वयः ॥ न नित्यादिनेति तृतीयार्थो भेदः धन्येन
 धनवानित्यादौ तथा दर्शनात् तस्य च निरूपणे न्वयः ॥ एवं च नित्यादिग्रंथे भिन्नं यत् व्याप्तिस्वरूपविषयकं निरूपणं तदनु-
 कूले दानीं तनरु-
 तिमान्मणिकार इति बोधः ॥ तथा च दानीं न नित्यादिना पूर्वपक्षस्यैवाभिधानात् पूर्वपक्षानु-
 कूले दानीं तनरुतेर्वक्ष्यमाणसिद्धांतव्या-
 प्तिनिरूपणानु-
 कूलतया व्याप्तिस्वरूपनिरूपणानु-
 कूलवर्तमानरुतिमत्वस्य मणिकारवाचादसंगतिरिति भावः ॥ आरभत इत्युक्तमिति धा-
 त्वर्थः स विषयकधातुसमभिव्याहारादाश्रयत्वमारख्यातार्थः ॥ तथा च न नित्यादिग्रंथे भिन्नं यत् तादृश व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं तद्विषयके-
 दानीं तनाद्यरुतिमान्मणिकार इति बोधः ॥ न न्वेवमपि वक्ष्यमाणसिद्धांतव्याप्तिस्वरूपनिरूपणविषयकाद्यरुतेरिदानीमसत्त्वेन तद-
 वस्थैवासंगतिरित्यत आह ॥ निरूपणस्येति ॥ तद्वारंभेति ॥ निरूपणविषयकाद्यरुतिविषयतेत्यर्थः ॥ तथा च न नित्यादिग्रंथस्यापि

३

निरूपणपदार्थतयातद्विषयकाद्यकृतेनिरूपणविषयकत्वमक्षतमेवेत्यारभतइत्युक्तिसंगतिभावः॥मन्वेबंनिरूपयतीत्युक्तिपक्षेपिधत्व
र्थनिरूपणस्यपरमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थितिरूपत्वस्वीकारेबाधकाभावान्मन्वित्यादिगंथस्यापिनिरूपणपदार्थतया नुनिरूप
णानुकूलेदानींतनकृतिमत्वस्यमणिकारेबाधाभावान्निरूपयतीत्युक्तिरपिसंगतौवेतिचेन्त॥आरभतवाद्यकृतेःसर्वविषयत्वस्वीकारे ५ इत्युक्ता
णनिरूपणपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेत्यनुपपत्त्यभावात्॥ननिरूपयतीत्युक्तावप्यारव्यातेनकृतित्वेनाद्यकृतेरेवबोधनस्वीकारादा
रभतइतिव्यर्थमेवेतिवाच्यं॥निरूपयतीत्यास्यातेननियमतआद्यकृतिबोधनेमानाभावात्आरभतइत्युक्तौतुज्ज्वलःपूर्वकर
मधालुनाआद्यकृतेरेवबोधनेनअनुपपत्त्यभावात्॥अथैवमाद्यकृतेःसर्वविषयकत्वस्वीकारस्यावश्यकतयानिरूपणपदस्ययथाश्रु
तार्थकत्वेत्यनुपपत्त्यभावेनपरमतेत्याद्यर्थकत्वस्वीकारोनिर्र्थकइतिचेन्मैवं॥निरूपणपदस्यप्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यादिनिरू
पणमात्रपरत्वेतन्ननन्वित्यादिनेतितृतीयार्थाभेदान्वयस्यवक्तव्यतयातस्याधेनासंगतिःस्यादतःस्तत्पदस्यपरमतनिराकरणेत्या
द्यर्थकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वादितिकेचिद्॥परंतुननुव्याप्तिनिरूपणपारभतेइतिकथनमनुचितंव्याप्तिस्वरूपंनिरूपयतीत्यस्ये

वसंम्यक्त्वाद्दत्ततआह॥अथमतइति॥असंगतमिति॥इदानींपूर्वपक्षस्येवाभिधानेनतदनुकूलकृतेर्वक्ष्यमाणव्याप्तिनिरूपणाननु-
 कूलतयाव्याप्तिनिरूपणानुकूलकृतिमत्वस्यमणिकारइदानींबाधातुअसंगतिरितिभावः॥आरभतइत्युक्तमिति॥आद्यकृतेःसर्व-
 विषयकत्वस्वरूपेणव्याप्तिनिरूपणारंभविषयत्वस्यपूर्वपक्षेपिसंभवात्तादृशकृतेरिदानीमबाधातुनासंगतिरितिभावः॥नन्वनिरूपयतीत्युक्तकारपिआख्यातेनकृतित्वेनाद्यकृतेर्बोधनसंभवान्नागतिरितिवाच्यं॥द्वितीयादिकृतिष्वेवनिरूपयतीत्यस्यभूतिप्रयोगद-
 र्शनेनतादृशकृतीनामेवप्रायशोबोधनसंभवादसंगतेर्द्वारान्निरूपणस्यसिद्धांतकथनत्वादारभतइत्युक्तोक्तुआहुःपूर्वकरधातुना।
 द्यकृतेरेवबोधनेनानुपपत्त्यभावात्॥नन्वेवसंगतिर्द्वारान्निरूपणस्यसिद्धांतकथनरूपतयानिरूपणाद्यकृतेःपूर्वपक्षादिविषयक-
 त्वासंभवात्तद्विषयकाद्यकृतेस्तद्वटकयावद्विषयकत्वस्यैवस्वीकारात्॥अन्यथापाकदशायांभोजनमारभतइतिप्रयोगापेक्ष-
 रित्यतआह॥निरूपणस्येति॥तदारंभकतेति॥निरूपणविषयकाद्यकृतिः॥विषयतेत्यर्थः॥तथावनासंगतिभावः॥इत्येवनिरूप-
 णपदार्थघटकपूर्वपक्षेनत्वित्यादिनेतृतीयार्थाभेदान्वयःसंगच्छते॥नन्वनिरूपणस्यपरमतनिराकरणीत्यादिरूपत्वेकेवलपूर्वपक्ष

कथं न स्यादपि निरूपणरूपतया निरूपयतीत्युक्तावपि नासंगतिरिति वाच्यं ॥ पूर्वपक्षकथनस्मिन्निरूपणपटकत्वेमेव न तु निरूपणरूपत्वमिति स्वीकारात्
त ॥ अन्यथा केवलपूर्वपक्षकथनस्थलेऽपि व्याप्तिरूपयतीति प्रयोगापत्तेरिति संक्षेप इत्याहुः ॥ ननु व्याप्त्याव्यभिचारित्वभेदो यदि साधनीयस्तदा तत्रै
व विशेषभेदकुरूपहेतोरपि निश्चयस्संसाधनीयः संचनसंभवति सिद्धांतसिद्ध्याप्तेः केवलान्यपि निरत्वेन केवलान्वयिन्यभावादिति मणिकुटु कहेतोः स्त
रूपासिद्धिस्तत्त्वोदतः अव्यभिचारित्व एव व्याप्तिभेदः साधनीयः तत्र व्यभिचारित्वस्य साध्याभाववदव नित्वापि पंच करूपस्य प्रत्येकं पक्षत्वेनानाप्रति
शाकरणापत्तिरित्यनुगत रूपेणैव पक्षत्वं वक्तव्यं तच्चानुगतं दुर्वचमित्याशंकायामव्यभिचारित्वपदार्थत्वरूपमनुगतं पक्षतावच्छेदकं प्रदर्शयितव्यं चाव्यभिचारे
त्तिसिद्धांतसिद्ध्याप्तिभेदसाधने सिद्धसाधनं भवेदित्याशयेनाह नानुमिति ॥ अनुमितिजनकतावच्छेदकविषयत्वाप्रयोजनेत्यर्थः अन्यथा अव्यभिचारित्वे
व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविषयकसमूहालंबनविषयतासत्त्वेन बाधोपपत्तेः ॥ नन्वेवमपि बाधो दुर्वार एव यत्र पक्षतावच्छेदकादिकौटोऽव्यभिच
रित्वस्य प्रवेशः तत्रत्यानुमिति ॥ जनकतावच्छेदकविषयता अव्यभिचारित्वे रद्भावात्तत्रानुमितिजनकतावच्छेदिकायापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतातदाश्रयभेदसाधने चोक्तदोषानवकाशः ॥ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताया

५

मलुमितिजनकतावच्छेदकत्वमनिवेश्यन्तरमप्रकारतायांतंनिवेशेनेनेत्वंशोएकत्रद्वयमितिरीत्याज्यभिचारितत्वसिद्धांतसिद्धव्याप्त्येतदुभ
 भयावगाह्यः परामर्शः तदीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाएकेनलुमितिजनकतावच्छेदकत्वातन्निरूपितविषयताश्रयत्वमादाययेत्वा
 धस्तस्याप्यनवसरइतिवाच्यंहेतुसाध्ययोरेक्यप्रसंगादित्याशंकायांपर्यवसितमर्थमाहअलुमितिजनकत्वमिति॥अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्न
 हेतुविषयतेति॥अमान्यज्ञानीयाव्यभिचारपदार्थवत्त्ववच्छेदकतानिरूपितहेतुविषयतेत्यर्थः॥अन्यथाव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्या
 प्तित्वेनाव्यभिचारपदार्थावगाहिअमीयाव्यभिचारावच्छिन्नविषयतामादायवाधापत्तेःघटितपदंपर्याप्त्यनिवेशस्फोरणायाअत्रहे
 तुमवेत्याव्यभिचारपदार्थविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावसाधनेवद्भाववदवृत्तिपूर्वतोवह्निमानधूमादित्यादौवह्निव्याप्यधू
 मवानुवद्भाववदवृत्तिपूर्वतइत्याकारकपरामर्शनिष्ठालुमितिजनकतायांधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयताविधयाव्यभिचारपदा
 र्थावच्छिन्नेविषयत्वावच्छिन्नत्वसन्नेनवाधःकूटस्यहेतुत्वस्वरूपासिद्धिश्चेतिसाध्यहेतुकोयोर्हेतुनिवेशः॥एवंवतादृशजनकताया
 पव्यभिचारपदार्थवच्छिन्नेहेतुविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावादिसत्त्वेनवाधोनवास्वरूपासिद्धिः॥नचतथापिवद्भाववदवृत्तिधूमव

५

महानसदृशपर्वतोवक्रिमान्धूमदित्वादिच्छलीयपरामर्शजनकतायांवाधादिद्विर्वारेवेतिवाच्यं॥अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषय
तानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताधरितधर्मावच्छिन्नत्वाभावादेःसाध्यत्वदिविवक्षणेनादोषात्॥नचतथापिपर्वतोवक्रिमान्वन्स्यभा
ववद्वृत्तेरित्यादिहेतुतावच्छेदकपर्यंतस्यव्याप्तिरूपक्षहेतुव्यापकवक्रिसमानाधिकरणवृत्तिवद्भाववद्वृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकव
क्रान्पर्वतइत्याकारिकनिर्धर्मावच्छेदकपरामर्शजनकतायांवाधादिद्विर्वारातस्यातादृशहेतुतावच्छेदकरूपाव्यभिचारपदार्थावच्छिन्न
हेतुविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताधरितधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वादितिवाच्यं॥हेतुतावच्छेदकस्यैवपरामर्शहेतुव्यापकसा
ध्यसमानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकवद्धेतुमान्पक्षइत्याकारस्यव्याप्त्यंशधर्मितावच्छेदकस्यैवपरामर्शस्यहेतुताननुव्याप्त्यंशधर्मितावच्छे
दकस्यहेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकत्वान्पक्षइत्याकारस्येतिगदाधरेणसिद्धांतलक्षणेव्यवस्थापनीयत्वेनादो
षात्॥नचतथाप्युक्तच्छेदकवद्व्यापकवक्रिसमानाधिकरणवृत्तिवद्भाववद्वृत्तित्ववद्भाववद्वृत्तिमान्पर्वतइत्यतरासधर्मिताव
च्छेदकपरामर्शजनकतायांवाधादिद्विर्वारातस्यासध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपाव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयतानिरूपि

तपस्ततावच्छेदकावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नत्वसत्वादिति वाच्यं पर्याप्तिं निवेद्यावभिचारपदार्थपर्याप्तिविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
 विषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य साध्यत्वविवक्षणेनादोषात् ॥ न चैवमप्युक्तदोषदुर्वारणव्याप्तिधर्मितावच्छेदकविषयतानिरूपित
 हेतुविषयतेत्यादिघटितधर्मावच्छिन्नत्वसत्वादिति वाच्यं ॥ अव्यभिचारपदार्थपर्याप्तिविषयतायां धर्मितावच्छेदकतानात्मकत्वविवक्ष
 णेनानुपपत्त्यभावात् ॥ न चैवं हेतुविषयताघटितेत्यत्र हेतुपदमनर्थकं ॥ पूर्वोक्तवन्त्याभाववदवृत्तिपक्षकपरामर्शोऽयवन्त्याभाववदवृत्ति
 त्वविषयतायां धर्मितावच्छेदकतारूपत्वेन दोषवारणादिति वाच्यं ॥ पूर्वोक्तवद्भाववदवृत्तिहेतुकस्त्वं लएववन्त्याभाववदवृत्तिसमाना
 धिकरणाभावेत्यादिव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षविषयकपरामर्शजनकतायां हेतुसमानाधिकरणेत्यंशमादाय बाधदेवोरिणायवि
 षयतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयत्वेन तत्समर्पकतया हेतुपदसार्थक्यात् वद्विमानूतादात्त्येन वन्त्याभाववदवृत्ति
 मत्तद्व्याप्तिदोषवारणतया यथाश्रुतहेतुपदस्यापि सार्थक्याच्चेति ॥ ननु तद्धिनसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र तत्पदार्थव्यभिचरि
 तत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वादिभेदेन काप्रत्यापयितुमशक्यः बाधितत्वादतस्तत्पदं साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादिना सामाना

धिकरणेन योजनीयं तथा च प्रतियोग्यमिष्टं भेदबोधकत्वं न त्रादृष्टचरं नैत्याशं कां वारयति ॥ व्याप्तिरित्यनुषंगेणेति ॥ ननु तत्राव्याप्तिभे
दबोधनेपिन तस्य हेतुत्वं संभवति वन्मव्यभिचारीधूमवत्पर्वतवानयं देश इति विशिष्टव्यवैशिष्ट्यावगाहिवोधीयजनकतायां अव्यभिचारपद
र्थविषयतापरितधर्मावच्छिन्नत्वं सत्त्वेन तदभावरूपसाध्यमून्यायाव्यभिचारादित्याशं कायापर्यवसितहेतुमाह ॥ तथा चेति ॥ अव्यभिचारपद
र्थादिति इदं तु सामान्यविशेषभावलाभाय न हेतुकोटिप्रविष्टमव्यावर्तकत्वादिति ध्येयं ॥ संयोगविशेषाभावकूटे संयोगसामान्याभावव्या
प्यतायां विवोदपितदतिरिक्तविशेषाभावकूटे सामान्याभावव्याप्ते सर्वसंमतत्वान्नुकूलतर्करादित्यमित्याशयेन समाधत्ते ॥ ननु केव
लान्वयिन्यभावादित्यस्य केवलान्वयितग्रहकालीनानुमितिः ॥ जनकज्ञानानुचित्वादिति नार्थः ॥ अनुमितिजनकतायां तादृशज्ञा
नरुत्तित्वरूपहेतोः स्वरूपासिद्धेरित्याशं क्येकेवलान्वयित्वग्रहकालीनानुमितिजनकज्ञानसाध्याभाववदरुत्तित्वावच्छिन्नविषयि
तयाजभावादित्यर्थकतामाह साध्य इति ॥ ननु तादृशज्ञानरुत्तित्वविशिष्टस्य साध्याभाववदरुत्तित्वावच्छिन्नविषयित्वाभावस्य हे
तुत्वमथवा तदुपलक्षितस्य तस्य नायं स्वरूपासिद्धेः न द्वितीयः तादृशभाववदरुत्तिहेतुमत्पक्षप्रकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि

जनकतायां व्यभिचारादित्यानां कायां पर्यवसितं साध्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयिताऽन्यवृत्तिरूपहेतुमाह एवं चेति ॥ द।
 श्रितिसंघेति ॥ कूटघटकप्रत्येकाभावित्यर्थः ॥ नासिध्यादिरिति ॥ स्वरूपासिद्धिर्ये व्यभिचारश्चनेत्यर्थः ॥ परिकरणीया इति ॥ अनुमि
 तिजनकत्वं साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वावच्छिन्नहेतुविषयतापटितधर्मानवच्छिन्नतादृशाविषयिताऽन्यज्ञानवृत्तित्वा
 दित्यादिरूपः परिकारो बोध्यः ॥ अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेति दोषितावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्योत्सर्गिकत्वेप्यव्याप्यवृत्तिसा
 ध्यकसद्धेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिरूपविधेयान्वयोनाभिप्रेतः कपिसंयोगाभाववात्तुणत्वादित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतैलक्ष
 णसंगमनात् किंतु तत्सामानाधिकरण्येन विधेयान्वयोभिप्रेतः एतादृशाभिप्रायसूचनोयेन सत्पदमुपात्तमन्यथा व्याप्तिप
 दसमभिव्याहारादेव सद्धेतुत्वलाभे सत्पदेवैथर्थापातादेतो व्याप्यवृत्तीति ग्रंथं स्थूलविशेषपरतया व्याचष्टे ॥ कपिसंयोगिति
 अव्याप्तिमितीति ॥ ननु कपिसंयोगं साध्यकस्थले कथमव्याप्तिः गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना
 भावाप्रसिध्या व्याप्तिवारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्य साध्याभावपदेन विवक्षणीयतया कपिसंयो

गस्य साध्यव्यापकत्वाभावेन द्रव्यत्वाभावेऽप्येव लक्षणघटकात्वात्प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यनिवेशोप्रयोजनाभावेन तदघटितव्यापकत्व
स्यैव निवेशात् न नवसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशो द्रव्यत्वस्य साध्यताया जातिप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्या
दावतिव्याप्तिः साध्यव्यापकसत्वादेहेत्वधिकरणे सर्वत्र सत्त्वेन साध्यव्यापकसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणे सत्वादिति वाच्यं साध्यव्याप
कतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीयतया द्रव्यत्वाभावस्य तादृशत्वे नातिव्याप्त्यभावात् न नवप्रतियो
गितावच्छेदककोटावुपलक्षिततया भानमसंभविजन्यथाघटवतिभूतलेपटाभावमादाय जातिमान्नास्तीति प्रतीतिव्यवहार
योरापत्तेरिति वाच्यं प्रतियोगिकासंसर्गकबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदककोटावुपलक्षिततया भानासंभवेऽपि प्रतियोगिताप्रकारक
बुद्धौ तथा भानस्य कूटाघटिते व्यवस्थापनीयतया व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेद्य
संभवादिति चेदित्ये साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्यव्यापकतायाः विवक्षणीयतया तत्तरीरे प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यो
प्रवेशो संप्रयोगेन साध्यतास्थले साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन साध्यव्यापकताया अप्रसिध्या व्याप्तिस्तद्वारणाय व्यापक

ताशरीरेप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशस्यावश्यकेनाव्याप्यवृत्तिसंयोगस्यापिप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकता
 याअक्षतत्वेनतदभाववतिवृक्षोद्देहेतोःसत्त्वादव्याप्तिसंगतिःनन्वव्यापकत्वतदवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्यगौरप्रतियोगित्वयोर
 कसंबंधावच्छिन्नत्वस्यगौरवग्नस्तत्त्वपिविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्यगौरवग्नस्तत्त्वपिविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य
 संभवितयाकपिसंयोगस्यविशेषणतासंबंधघटिततस्माद्व्यापकत्वाभावेननाव्याप्तिसंगतिवाच्यंसकलदोषोधाराना
 वश्यकत्वेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधघटितव्यापकत्वाभिप्रायेणव्याप्तिकथनादिति।।वस्तुतस्तुगुरुधर्मस्यप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वस्वीकारेणतदवच्छिन्नसाध्यैकेव्याप्तिरेवकोशेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावपर्यंताविवक्षणातु
 कपिसंयोगसाध्यैकेव्याप्तिकथनसंगतिःअतरेवैतल्लक्षणस्यव्यभिचाराभावरूपत्वंसंगच्छतेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभा
 भाववद्वृत्तित्वस्यैवव्यभिचारपदार्थत्वादिति।युक्ततरंनैतत्।गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वकल्पेसाध्यव्यापकतावच्छेदका
 वच्छिन्नाभावनिवेशेपिगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यैगुरुधर्मावच्छिन्नवनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यगुरुधर्मघ

न

हितत्वेन तदवच्छिन्ने भेदाप्रतिसाध्याव्याप्तिवारणाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तत्तद्देदकूटस्यैव वक्तव्यतया तादृशभेदकूटस्य दु-
र्ज्ञेयत्वात् ॥ परंतु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितौ वच्छेदकत्वेऽपि साध्याभावपदेन साध्यव्यापकाभावविलक्षणमनावश्यकं गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकहेतोरपि केवलान्वयित्वमिति वाच्यं गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधानुयोगिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृ-
शानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकेवलान्वयित्वस्य गुरुधर्मावच्छिन्नसाधारण्यात् जतएव सभावान्जातिरित्योद्देशे संताभावाधिकरणवृत्ति-
त्वस्य समवायावच्छिन्नस्याप्रसिध्या व्याप्तिस्तेऽपि न क्षतिः हेतुतावच्छेदकसंबंधानुयोगिनिष्ठत्वघटितकेवलान्वयित्वस्य सत्तात्वा-
वच्छिन्नसाधारण्यात् ततश्च कपिसंयोगसाध्यकहेताव्याप्तिसंगतिरित्याहुः ॥ न च वेदो धितौ अव्याप्तेरहेत्यनुक्ता व्याप्तिमा-
त्रं केतिकथनं किमभिप्रायकमिति चेदत्र केचित् ॥ व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणतायाः विवक्षणे व्यास्यभा-
वायथाश्रुते व्यास्याशंक्या लक्षाणां तरे न तु वस्तुगत्वा व्याप्तिरित्यभिप्रायकमाशंकितिकथनं च व्याप्यवृत्तित्वविशिष्ट-
साध्याभावाधिकरणतानिवेशयितुमनर्हं कपिसंयोगाभाववान् सत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तिसाध्याभावस्याप्रसिद्धत्वादव्या-

० सिरित्तिवाच्यं केवलान्वयिन्यव्याप्तेर्ग्रंथकृते बक्ष्यमाणत्वात् ॥ नन्वेवमपि कपिसंयोगिभिर्न युणत्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगा
 देव्याप्यवृत्तित्वाभावेताव्याप्तिः अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनेयतस्य केवलान्वयिन्यनन्तर्गतत्वादिति वाच्यव्याप्य
 वृत्तिमदन्योन्याभावात्यंताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि व्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तेरतिरिक्तस्य स्वी
 कारादित्याहुः ॥ साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियासकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणताया वक्ष्यमाणतया कपिसंयोगवत्ताज्ञाने प्र
 तिनिरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेनैव कपिसंयोगाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमते तेन संबंधेन साध्याभावाधिकरण
 गुणादिकमेवेत्यव्याप्तानवकाशः ॥ अव्याप्यवृत्तिताज्ञानस्योत्तेजकत्वमते स्वरूपसंबंधेन कपिसंयोगाभाववत्ताज्ञानस्या
 पि प्रतिबंधकतया तेन संबंधेनाभावाधिकरणं वृक्षोपि सव्याप्तिरित्याशयेनाशङ्केतिकथनमित्यपि वदंतियद्यपि दीधि
 ताविदमवतारणमेवासंगतं साध्याभाववदवृत्तित्वादिलक्षणपंचकस्थविभिन्नकर्तृकत्वेन तदनपेक्षणात् ॥ एककर्तृत्व ए
 वतदपेक्षणात् तथापि मणिकृतासाध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यारभ्येवलक्षणपंचकं किमिति न प्रणीतमित्याशङ्काममाननी

सुदीर्घाधितिरुन्मधुरेण समापयेदितिन्यायमनुसृत्य पंचमलक्षणस्य मधुरत्वं प्रदर्शयितुं लक्षणचतुष्टये यथा कथं चिदोषग्रस्त
त्वं दर्शयति तत्र तादृशग्रंथस्य तात्पर्यं बोध्यं ॥ अन्यदेवाकालेति ॥ प्रतियोग्यवच्छेदकान्यदेशकालेत्यर्थः ॥ कालग्रहणेन के
केवलकालिका व्याप्यवृत्तिसाध्यैकव्याप्तिः सूचिताननुसाध्यवद्विन्नेति सप्तमीतत्पुरुषावलंबनं दीधितिरुक्तामनुचितं लक्ष
णास्वीकारेण गौरवात् ॥ अधिकरणभेदेनाभावभेदे मतं विना लक्षस्यानिर्वाहतीत्याशंकापरिजिह्वार्षुः कर्मधारयपरित्यागबीजं
दर्शयति ॥ साध्येति ॥ साध्यवद्विन्नेति तत्त्वत्वापेक्षया साध्यवद्विन्नीयघटितस्य गुरुत्वेऽपि गुरोर्वच्छेदकत्वमवलंब्याह लक्ष
णं सति ॥ प्रकृत्यसमवधाने मतुयोसाधुत्वेऽपि तत्स्थाने संबंधिपदं योजनीयमित्याशयेनाह वैयर्थ्येति ॥ ननु साध्यवव
द्विन्नीयधर्मिकावृत्तित्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताभावात्साध्यवद्विन्नेति साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य पर्याप्तप्रतियोगिता
वच्छेदकताभावो विलक्षण एवेत्यखंडाभवघटकतया सार्थक्यसंभवे वैयर्थ्यकथनमसंगतं न च गुरुधर्मस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमतावलंबनेनेदमिति भ्रममित्यं ॥ साध्यवद्विन्नीयं यत्तदवृत्तित्वस्यैवलक्षणत्वसंभवादिति ग्रंथवि

३०

रोधात्तत्र नवसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्यैव लघत्वादिति चेदत्राहुः गुरोरनवच्छेदकत्वमेतेपि साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वे
प्रतियोगितावच्छेदकतानां गीक्रियते ॥ अव्यावर्तकसाध्याभावघटितत्वात् अत्राव्यावर्तके प्रतियोगितावच्छेदकतानां गीकारात् न चैवं
साध्यवद्भिन्नीयधर्मवृत्तित्वत्वस्याप्यवच्छेदकतानस्याव्यावर्तकधर्म्यं घटितत्वादिति वाच्यं यतो भावप्रतीतिर्हि प्रतियोगिवि
शेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकतामवगाहते न तु विशेषणतानापन्नस्थापि एवं च साध्यवद्भिन्नीयधर्मवृत्तित्वरूपप्रतियोगिनिसाध्य
वद्भिन्नविशेषतवृत्तित्वत्वस्याविशेषणतया साध्यवद्भिन्नविशेषितधर्मवृत्तित्वत्वेवच्छेदकता सिध्यति साध्यवद्भिन्नसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वरूपप्रतियोगिनी तु साध्यवद्भिन्नविशेषितधर्मवृत्तित्वत्वस्यापि विशेषणतया व्यावर्तकसाध्याभावघटिते प्रतियो
योगितानवच्छेदकतान सिध्यतीति वैषम्येण साध्याभावे वैयर्थ्या कथं न मिति न चैवं कंबुग्रीवादिमद्भुत्वावच्छिन्न
साध्यकस्थले व्याप्ति साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नभावप्रसिद्धेरिति वाच्यं ॥ तेन रूपेण साध्येतेव नेत्यभिप्रायादित्यलं
पह्लवेनेति सप्तमीतत्पुरुषमिति ननु सप्तमी शौडैरित्यत्र सप्तमी योगविभागसप्तमीतत्पुरुषोवक्तव्यः सचन

संभवतिसप्तम्याएवानुपपत्तेः साध्यवद्भिन्नेत्यकारकत्वाभावेनसप्तम्याधिकरणेचेति सूत्रस्याप्रसरणात् न चानक्रि
याध्याहारणीयेति वाच्यं ॥ तथा सतिसापेक्षतया सामर्थ्येन सप्तम्यानुपपत्तेर्द्वारत्वाविति चेन्न ॥ सप्तम्यधिकरणेचे
ति सूत्रस्य लुक्तसमुच्चयकचकारेणाकारकवाचिनोपि सप्तमीति धानात् ॥ केचित् साध्यवद्भिन्ने विद्यमानः सा
ध्याभावस्तथेति मध्यमपदलोपि समासंभवति ॥ न साध्याभावांशे वैयर्थ्यमिति ॥ न च साध्याभावद्विन्नविशेषितवृत्ति
विशेषितसाध्याभावघटितलक्षणे साध्यवद्भिन्नविशेषितधर्मिघटितलक्षणस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावेपि गौरवमक्षत
मेवेति वाच्यं लक्षणस्य लक्षणांतरादूषकत्वादूषकत्वादिति हृदयं ॥ मत्तएवेति ह्यन्यथेतल्लक्षणेप्यव्याप्यवृत्तिसाध्य
काव्याप्तेर्द्वारत्वापत्तिः न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावविलक्षणमदोषद्वयति वाच्यं तथा सतिसाध्यव
द्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टस्य साध्यवत्त्वसत्वेन तादृशविशिष्टवद्वृत्तित्वस्यैवलक्षणैव संभवात् साध्याभावपदे वैयर्थ्या
त् ॥ व्याप्यवृत्तित्वादिरूपेति आदिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोग्यसामानाधिकरण्ययोः परिग्रहः ॥ विरुध

धर्माध्यासेनेति॥ मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकप्रमात्मकप्रत्ययानुरोधेत्यर्थः॥ सच प्रत्ययः संयोगाभावो गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्येन
 तथा॥ द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणः गुणेन तथेत्याकारकः॥ व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं अव्याप्य
 वृत्तित्वं च तादृशाभावप्रतियोगित्वमित्यादिकमूह्यं॥ भेदकाभावेनेति॥ न ताकाशाभावो देहक व्याप्यवृत्तित्वादिरूपभेदका
 संभवेपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यतदसमानाधिकरण्यादिरूपभेदकसंभवाद्देहसिद्धेदेवेति वाच्यं तथा सति द्रव्यत्वा
 दीनामपि भेदापत्तेः तस्माद्व्याप्यवृत्तित्वा व्याप्यवृत्तित्वादिकमेव भेदकमित्यभिप्रेतः अतएवेति॥ व्याप्यवृत्तित्वा
 व्याप्यवृत्तिदीनामेव भेदकत्वस्य लक्षणकर्तृसंमतत्वादेवेत्यर्थः॥ निराकरिष्यतीति व्याप्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं अनयोर्नीलघटपीतघटाभाव
 समुत्पत्तिरन्विष्टो न विरोधः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिप्रतियोग्यनधिवरणवृत्तित्वयोस्तु भावाभावरूपताविरहेण
 न विरोधः अवयवव्युत्पत्त्या तादृशार्थालाभात्पारिभाषिकत्वं व्याप्यवृत्तिपदानामित्येवं निराकरणप्रकारो बोध्यः॥

ननु द्रव्यसामानाधिकरण्यतदसामानाधिकरण्यादीनामपि यो विरुद्धत्वद्विदकत्वमस्त्वेव परं त्वभावभेदकत्वमेव ननु भावभेदकत्वमप्यनुगतजादिभंगापत्तेः एवं चाभावमात्रस्याधिकरणभेदं न भिन्नमिति प्राप्तामभिमतं एवं हि धीतिरुक्तया सत्यभाव एव न सिद्धे इत्यभा
वमात्रे निराकरिष्यति अन्यथा व्याप्यवृत्त्यभाव एव न सिध्येदिति तमेव निराकुर्यात् एतानि च भेदकानीति ग्रंथस्तूपलक्षणपरस्तथा च साध्यपदव्यर्थ
मित्याशङ्क्य प्रकारांतरेण सार्थकमिति ॥ अथ वेति ॥ साध्याभावपदं साध्याभावित्यत्र साध्यपदं अनुयोगित्वा विशेषसंबंधेन साध्यो
यपरमिति ॥ तत्पुरुषे पूर्वपदस्य निरूढलक्षणायाः सर्वसन्मतत्वादिति भावः संबंधव्यावृत्तानुयोगितलाभाया चानुयोगितावि
शेषेति अन्यथा साध्यवद्विन्नवृत्तिवद्भिप्रतियोगिकसमवायवत्तिपर्वते धूमस्य वृत्तेरव्याप्तेः ॥ नन्वेवमभावपदं व्यर्थं तादृशानु
योगिताविशेषेण साध्यत्वस्यैवानतिप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य विलक्षणानुयोगितानि वैश्रुतात्पर्यग्राहकतया तत्सार्थक्येति ॥
अभावीयविलक्षणेति ॥ भावाभावसाधारणानुयोगिताविशेषेत्यर्थः ॥ भावभिन्नमात्रवृत्त्यनुयोगितानि वैश्रुतत्वाभावादिसाध्यका
व्योसः तत्र तादृशानुयोगितासंबंधसाध्यत्वस्याप्रतिदेः ॥ प्रयोजनाभावादिति ॥ एतेन भावाभावसाधारणाभावत्वनिवेशे व्यावर्त

कृताभावभिन्नत्वरूपाभावत्वनिवेशेचाभावसाध्यकेव्याप्तिरिति निरस्तं॥ असंभवइति नन्वसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वसाध्यवत्ताग्रहविरो
 धितानियामकसंबंधेनैववत्कव्यमन्यथाकपिसंयोगादिसाध्यकाव्याप्तितादवस्थ्यापत्तिः दृष्टवृत्तिसाध्याभावस्यापिसाध्यवद्भिन्न
 गुणादौकालिकादिसंबंधेनवृत्तेः तथान्व० जाल्यभाववान्मत्ताभावादित्यादौतद्वत्संबंधः समवायस्तेनसाध्यवद्भिन्नवृत्तेः कस्या
 पितेनसंबंधेनहेत्वधिकरणेनत्वेनलक्षणसमन्वयः संभवतीति कथमसंभवः साध्यतावच्छेदकादिभेदेनव्याप्तिर्विभिन्नत्वेनवद्भिमा
 न्धूमादित्यादिस्थलीयव्याप्तेरसंभवइत्यर्थकत्वेपिवद्भिमान्धूमादित्यादौतादृशः संबंधोभावीयदैशिकविशेषणतातेनसंबंधेन
 प्रमेयत्वंसाध्यवद्भिन्नवृत्त्येवनभवतीति कथमसंभवः॥ गगनाभावादेस्तादृशसंबंधेनसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वेपितमादायनासंभवा
 वसरः अभावमानस्याधिकारभेदेनभेदादितिचेदन्नप्रवदंत्यभिज्ञाः दैशिकविशेषणतात्वेनैवशदैशिकविशेषणतायाः संसर्गता
 नन्तुअभावीयदैशिकविशेषणतात्वेनविशेषरूपेणसंसर्गतायाः गदाधरासंमतत्वाद्वंचवद्भिमान्धूमादित्यादौतादृशसंबंधः
 दैशिकविशेषणतातादृशेनसंबंधेनप्रमेयत्वसाध्यवद्भिन्नवृत्त्येवेत्यसंभवसंभवइति॥ वस्तुतस्तुप्रमेयत्वाद्यादायासंभवक

अनयथाश्रुताभिप्रायेण साध्यपदस्य निर्विवादप्रयोजनं तु घटत्वाभाववान्यत्त्वादित्यादौ समवायादेतादृशा तया तेन संबंधेन साध्यवद्भिन्न
 वृत्तिद्रव्यत्वाद्याद्या व्याप्तेर्वारणरूपं बोध्यं ॥ एतेन प्रमेयत्वादविषयतारूपे विषयभेदेन भिन्नत्वेऽनक्षतिः ॥ ननु साध्यपदसार्थक्याभा
 वपदस्यानुयोगिता तात्पर्यग्राहत्वं वर्णनमनुचितं साध्यवद्भिन्नपदस्य स्वप्रतियोगिभेदं पदत्वेनैव साध्यपदसार्थक्यात् न च प्रति
 योगिवद्भिन्नत्वं स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः स्वप्रतियोगितावच्छेद
 कयात्किंचिद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदोवा आद्येऽसंभवः सर्वत्रैव साध्याभावस्य पूर्वक्षणादिरुत्तित्वविशिष्टस्वाभावप्र
 तियोगिकतया त्वप्रतियोगिभेदं पदत्वेनैव प्रसिद्धेर्द्वितीये घटत्वकपिसंयोगान्यतराभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोग
 रूपसाध्याभावस्याधिकरणे जातमनिगुणसामान्याभावत्वरूपस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणभेदसत्त्वात् गुणसामा
 न्याभावभावस्य निखिलगुणस्वरूपत्वेन कपिसंयोगरूपतया गुणसामान्याभावस्य कपिसंयोगात्मकसाध्याभावप्रतियोगिताव
 छेदकत्वादिति वाच्यं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभा

त्व

वास्तद्वदृत्तित्वस्यैवविवक्षितेनाशेषात्तद्वृत्तिचिन्तदक्षरत्वात्तद्वृत्तिसाध्याभावप्रतियोगित्विनसाध्योपादानस्यशिरोवेष्टनेनासिकास्पर्शेन
 तुल्यत्वात्तद्वृत्तेनस्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनसाध्यवद्भिन्नेवर्ततेत्यःसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनसा
 ध्याभावस्तद्वदृत्तित्वमर्थःतथाचसाध्यपदानुपादानेस्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायदिसंबन्धेनवन्त्यादिमतोन्यस्मिन्वर्त
 तेयःसमवायेनवन्त्यभावस्तद्वृत्तिधूमोदेःसत्त्वाद्दोषस्तद्वृत्तारणायतत्सार्थक्यमितिपरास्तंसाध्यतावच्छेदकसंबन्धस्यसाध्यतावच्छे
 दकसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वेनोपादानस्यशिरोवेष्टनेननासिकास्पर्शतत्पत्वात्साध्यतावच्छेद
 कादिभेदेनव्याप्तिर्विभिन्नत्वेनसंबन्धस्यसंयोगत्वादित्नेवनिवेशनीयतयासाध्यपदेवेयर्थस्यदुर्वारत्वाच्चज्यैवमपिसाध्यवद्भि
 न्नश्चासौसाध्याभावप्रवसाध्यवद्भिन्नसाध्याभावस्तद्वदृत्तित्वमितिकर्मधारयघटितएवसमुच्चिनःसाध्यवत्त्वंवस्वप्रतियोगि
 कत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनबोध्यतेनप्रतियोगितायासाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंबन्धा
 वच्छिन्नत्वयोरनिवेशोपिनक्षतिः॥तत्तद्वन्त्यभावसंबन्धातरावच्छिन्नवन्त्यभावयोर्हत्तोभयसंबन्धेनसाध्यवत्तयालक्षणाघ
 घटकत्वात्तएवचघटोभावादिवारकतयासाध्यपदस्यार्थक्यसाध्यवद्भिन्नेसाध्याभावाप्रसिध्येवकेवलान्वयिन्यभावादिति

मूलसंगतिश्चोपपद्यतनचसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वंदैशिकविशेषणतासंबंधेनवक्तव्यमन्यथावह्निमान्धूमादित्यादौसाध्य
वदन्यसासाध्याभावाप्रसिद्धिः वक्तव्यभावादेरपिकालिकादिंसंबंधेनपर्वतादिवृत्तित्वात्तथाचपर्वतावृत्यभावस्यलाघवासर्वतत्त्व
रूपस्यसाध्यप्रतियोगिकस्यलक्षणघटकत्वेनतद्वत्त्वमादायदोषइतिवाच्यं॥पर्वतावृत्यभावस्यभावप्रतियोगिकतथानिरिक्त
त्वेनादोषात्तूनचस्वप्रतियोगिकत्वेनिवेशान्यर्थइतिवाच्यंसाध्यपदार्थक्यायतंनिवेशात्सुखंदाभावघटकतयासार्थक्यात्तव
स्ततस्तसामानाधिकरण्यसंबंधेनैवसाध्यवत्त्वमुच्यतासाध्यपदंतुतत्संबंधलाभायनचैवंपर्वतत्वादिरपिसाध्यवद्विन्नतयातद्व
त्त्वमादायदोषइतिवाच्यंविशेषणताविशेषणेवसाध्यवद्विन्नाभाववत्त्वस्यविवक्षणेनदोषात्गजधिकरणभेदेनाभावभेदाभावपि
कपिसंयोगाएतद्वृत्तत्वादित्यादौनक्षतिः गुणाद्यसमवेताभावस्येवलक्षणघटकत्वादितिचेन्नाद्यपक्षेजातिमान्सताप्रका
रकप्रमाविषयात्वादित्यादौघटत्वाभावस्यपिलक्षणघटकतयातद्वनिहेतोर्वृत्तित्वेनावध्याप्तेःयादृशसाध्यप्रतियोगिकत्वं
नतादृशसाध्यवद्वृत्तित्वंयादृशसाध्यवद्वृत्तित्वंनतादृशसाध्यप्रतियोगिकत्वमित्यभयसंबंधेनसाध्यवदन्यत्वस्यतत्रसत्त्वा
तूनचसाध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वमेवतत्रनिवेश्यसाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यंनस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयवद्वृत्तित्वे

भयसंबंधेनेतिनदोषइतिवाच्यंसाध्यतावच्छेदकवद्भिर्दुष्टमित्यसाध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपमूलोक्तलक्षणपरिष्काररूपत्वा
संभवात्॥ गौरवाच्चद्वितीयकल्पेसाध्यपदस्य कथं चिदर्थबोधकत्वसंभवेकेवलतात्पर्यग्राहकत्ववर्णनस्यान्यायत्वात् नन्वेते
प्यभावपदस्य केवलतात्पर्यग्राहकत्वमस्त्येवेति भ्रममिति॥ धर्मिबोधनस्यापि संभवात् महानसीयवक्रित्वेति॥ ननु साध्यता
वच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमपि महासीयवन्त्यभावस्याक्षततदभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः निरवच्छिन्न
त्वादधर्मवत्याः बहिर्पर्याप्तायाः महानसीयत्ववृत्त्यवच्छेदकतालो विलक्षणत्वात्॥ नन्वसाध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदक
ताकत्वं न साध्यतावच्छेदकेतरनिष्ठावच्छेदकत्वनिरूपकत्वमिति वाच्यं तथा सतीतरनिष्ठावच्छेदकत्वनिरूपकत्वस्यापि महा
नसीयवन्त्यभावप्रतियोगितायां विशिष्टाभावादिकमादायाक्षतत्वेन तत्तु दोषतादवस्थात् न चानिरूपकत्वं किंचिद्विशि
ष्टनिरूपकत्वाभाववारणाय पूर्वरीत्या परिष्करणीयमिति वाच्यं अनवस्थापत्तेः तथान्वमहानसीयवन्त्यभाववारणं कथमि
ति चेदन्न ब्रूमः महानसीयत्ववक्रित्वगतयोरवच्छेदकत्वयोर्विलक्षणत्वेपितदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप
र्याप्तिरपि विलक्षणास्वीक्रियते सान्वयासज्यावृत्तिः एवं च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यवच्छेदकं सी

५
अथावच्छेदकतापर्यायवच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताकाभावो निवेद्येत महानसीयवन्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वाव
च्छिन्नपर्यायवच्छेदकं महानसीयत्वादिगतं द्वित्वं साध्यतावच्छेदकतापर्यायवच्छेदकं तु बहुकित्वगतं तद्व्यक्तित्वमिति न कोपि
दोषः साभाताधिकरणसंबंधेन महानसीयत्वविशिष्टवद्वित्वंतद्वच्छिन्नाभावसत्त्वेतद्वारणाय वच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेद्य
तित्वात्वं बद्धनेति॥ अत्रेदं बोध्यं अनुयोगितासंबंधेन साध्यविशिष्टः साध्याभावः न च महानसीयवन्त्यभावादि रपितादृशो भवत्येवेति
वान्व्यं महानसीयत्वविशिष्टवद्वित्वाय वच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायाः साध्यतावच्छेदकवद्वित्वविशिष्टसंबंधात्ताविरोधात्॥
अतएव गदधरः सिद्धांतलक्षणे उभयत्वाय वच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायाः मणित्वादि विशिष्टसंबंधता विरहादिति वक्ष्यतीति
अधिकरणभेदेनाभावभेदमतेनाह पृथिवीत्वेति॥ तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वेन द्रव्यत्वानात्मक
त्वाभीव्याप्तिरिति भावः अधिकरणभेदेनाभावभेदे व्याहृद्रव्यत्वाभावादाविति॥ इदं तु यथा श्रुताभिप्रायेण अन्यथा तु द्रव्यत्व
प्रकारकप्रभाविशिष्टत्वाभावसाध्यके बोध्यं॥ तेन साध्यवत्ताग्रहविरोधितानि यामकसंबंधेन साध्याभाववत्त्वस्य विवक्षणीय

ग० टि०

९५

नयाकालिकसंबंधेनद्रव्यत्वाभाववताज्ञानप्रतिस्वरूपसंबंधेनतदभाववात्ताज्ञानस्येवाविरोधितयातेनसंसंबंधेनद्रव्यत्व
मादायाव्याप्तेरसत्त्वपिनसति॥आकाशाभावस्याप्यधिकरणभेदेनेभेदान्ताव्याप्तिरतआदाघटत्वाभावेसिसाध्यतावेच्छेदक
संबंधेनसाध्यवताज्ञानमिति॥नन्वत्रप्रतिबध्यादिनिसाध्यतावेच्छेदकसंबंधानिवेशनमफलेमेन्यसंबंधेनसाध्यप्रका
रकज्ञानप्रतिकालिकसंबंधेनसाध्याभावप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबंधकतयातेनसंबंधेनसाध्याभाववत्वमादायदोषःप्र
सक्तःनवसाध्यतावेच्छेदकसंबंधानिवेशोवक्ष्यभाववत्तावच्छिन्नकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारक
स्वरूपसंसर्गकज्ञानस्याप्रतियोगितासंबंधेनवक्रित्वावच्छिन्नप्रकारकतयातत्प्रतिबंधकयात्कालिकसंसर्गकवक्ष्य
भावप्रकारकज्ञानंतद्विषयकालिकसंबंधवारणायासाध्यतावेच्छेदकसंबंधनिवेशनमावश्यकमितिवाच्यं॥तावतापि
प्रतियोगितासंबंधेनवक्रिमानूतध्वंसत्वादित्यत्रासाध्याभाववत्तावच्छिन्नकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावज्ञानस्यप्रतियोगितासंबंधेनसाध्यप्रकारकतयानतत्प्रतिबंधकज्ञानविषयकालिकसंबंधमादायाव्याप्तेर्दुर्वीरत्वा

९५

त॥ अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशेषणत्वोपगमेव साध्यतावच्छेदकसंबंधे
नेत्वस्यैवैयर्थ्यादिति चेदत्र प्रवर्तमानाभिज्ञाः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं यदि साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वं तदा
पर्वतोवक्त्रिभावत्वावच्छिन्नकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववावक्त्रिमात्रेति समूहालंबनं प्रतिकालिकसंबंधं
नवस्यभाववान्यवेतइत्याकारकनिश्चयस्यप्रतिसंबंधं तथा तद्विषयकालिकसंबंधमादाय दोषः न च साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिवेशान्न समूहालंबनमादाय दोष इति वाच्यं तथा प्रतियोगितासंबंधेन वक्त्रिसाध्यकत
व्यंसत्वे हेतुकोक्तस्थले साध्याभाववानिति ज्ञानस्य तादृशतया तद्विषयकालिकसंबंधमादायायात्वे ईदृशत्वादतः साध्यवत्ताज्ञा
नसामान्यप्रतिबंधकत्वं वक्तव्यं तच्च साध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिवध्यताकत्वपरेव सितं तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधानिवे
शे साध्यवत्ताज्ञानत्वस्य संबंधात्तरेण साध्यवत्ताज्ञानसाधारणतया तादृशसाध्यवत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिवध्यताया साध्याभावनि
श्चयनिरूपिताऽया अप्रसिद्धिरतः साध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशनं एवं साध्यवत्ताज्ञानमिच्छत्यत्र साध्यपदं साध्यताव

१६

छेदकविशिष्टपरं ज्ञानपदं च प्रतिबंधकसमानधर्मितावच्छेदकज्ञानपरमतः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्मकं स्वप्रकारकनिश्चयस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्योत्तर्गतविभिन्नरूपेण साध्यप्रकारकं भिन्नधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं च ज्ञाने प्रत्यप्रतिबंधकत्वेऽपि न क्षितिः एवं व्याप्यविशिष्टलौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वादिकमपि निवेशनं चान्यनानरिक्तधर्मस्यैव प्रतिवध्यतावच्छेदकतापर्यायस्य अधिकरणतया साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वपर्याप्तप्रतिवध्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशेनैव साध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशसार्थक्यात् व्यापकत्वनिषेधाभिप्रायकतया तत्सार्थककथनमनुचितमिति वाच्यं धूमाभावादिसाध्यकस्थले धूमाभावत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वपर्याप्तप्रतिवध्यतावच्छेदकतायाजप्रसिध्यापत्तेः तत्र धूमत्वादिना घटाद्यवगादिभ्रमसंग्रहाय धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वपर्याप्तप्रतिवध्यतावच्छेदकतांगीकात् घटभ्रमघटत्वाभावादित्योद्घोतादृशतादात्म्यसंबंधेन घटत्वरूपसाध्याभाववति घटत्वाद्देतौ सत्त्वादव्याप्तिरतस्वप्रकारकेति प्रतिबंधकविशेषणमिति संक्षेपः ॥ केचित्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैत्यनुक्ताय किंचित्संबंधेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रतीत्युक्तौ कालि

१६

कसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावेकालिकसंबंधेनसाध्येव्याप्तिःस्वरूपसंबंधेनसाध्यवत्ताज्ञानंप्रतिस्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्या
भावस्यद्रव्यत्वस्वरूपतयाकालिकसंबंधेनतद्वत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकतयाकालिकसंबंधस्यापितथात्वात्वेनसंबंधेनकालस्यसा
ध्याभावाधिकरणत्वादृतःसाध्यतावेच्छेदकसंबंधेनेत्युक्तंनचसाध्यवद्विन्नवृत्तित्वंसाध्यतावेच्छेदकसंबंधसंसर्गकसाध्यवत्ता
ग्रहविरोधितानियामकसंबंधेनवक्तव्यग्रन्थन्यथाकपिसंयोगसाध्यव्याप्तिःएवंवसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकयादृश
संबंधेनसाध्यवद्विन्नवृत्तित्वमभावस्यतादृशसंबंधेनसाध्याभाववत्वमितिरोत्यासंबंधेक्यविवक्षणादुक्तद्रव्यत्वाभावसाध्यक
स्थैलेकालिकसंबंधस्यसाध्यवद्विन्नवृत्तितावेच्छेदकतादृशसंबंधेनसाकमैक्याभावेनस्वरूपसंबंधस्यैवतथाविधतयाति
नसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणमात्रेतिनाव्याप्तिरतःसाध्यतावेच्छेदकसंबंधेनेतिव्यर्थमितिवाच्यंकालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकारकान्गभावाभावोदौस्वरूपसंबंधेनसाध्येआत्मत्वादिरहेतौकालिकसंबंधेनसाध्यवत्ताज्ञानंप्रतिस्वरूप
संबंधेनकालिकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावप्रकारकज्ञानस्यविरोधितयास्वरूपसंबंधस्यापितथात्वापोतेनसंबंधेनसा

९७

ध्याभावाधिकरणमात्मापीत्यव्याप्तिः तद्वारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधेवेत्यस्य सार्थक्यात् न चाधिकरणभेदेनाभावभेदान्नायं दोष इति
 वाच्यं तथापि कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावे महाकालानुयोगिककालिकसंबंधेन साध्यमहाकालत्वहेतावव्याप्तिः
 स्यात्स्वरूपसंबंधेन साध्यवत्ताग्रहं प्रतिकालिकेन स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावादिश्रव्यस्य विरोधितया कालिकसंबंधस्य ता
 दृशतया साध्यतावच्छेदकमहाकालानुयोगिककालिकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नखंडकालवृत्तितावच्छेदकसंबंधतया च तेन स
 ंबन्धेन साध्याभावत्वस्य काले सद्भावात्तद्वारकतया तस्यावश्यकत्वात् यद्विचित्रविशेषरूपेण संसर्गतानेष्यते येन संबन्धेन स्वप्रका
 रकमित्यत्र स्वस्वपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावपरत्वेवेत्युच्यते तदा साध्यतावच्छेद
 कसंबन्धेनेवैवमिवेत्यवधेयमित्याहुः ॥ न चैवमिति ॥ एवता दृशसंबन्धेन साध्याभाववत्त्वविवक्षणे ॥ तादृशसंबन्धेनेति ॥ भूलावच्छिन्नवि
 शेषणतयेत्यर्थः ॥ एतेन व्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालिकत्वं तदभावत्वाज्ञाने सूचितं न लक्षणं घटक इति अपि तु निरवच्छिन्नविशेषणेनेति शो
 षः ॥ अत्र व्याप्यवृत्तिताज्ञानकाले तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्ववारणाय व्याप्यवृत्तिताज्ञानस्योक्तकत्वोपेक्षया निरवच्छिन्न

विशेषणतया तदभाववत्तानि श्रयत्वेन प्रतिबंधवत्त्वाद्यवमिति हृदयं अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानशून्यतादशयां निरवधि-नत्वा
नवगाहिनोपितदभाववत्तानस्य प्रतिबंधवत्त्वमनुभवसिद्धमतः। अव्याप्यवृत्तिताज्ञानस्योत्पत्तकत्वमेवोचितं तथा च वृक्षादि
विष्टविशेषणतापितदृशीति साध्यवृद्धि-नवृत्तेति सार्थवृद्धिमितिसमाधत्ते संयोगेति। अथ यादृशसाध्यवृत्तले साध्याधिकरणसा
ध्याभावस्य तदधिकरणे च साध्यस्य न भ्रमः प्रसिद्धः। तत्र प्रसिद्धव्यप्रतिबंधकमावकल्पनाया असंभवेन प्रतिबंधवत्तायादितल
क्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न तादृशस्थले मानाभावादिति हृदयं। वन्त्यादिसाध्यवृत्तलेषु क्तानुपपत्तिप्रकारान्तरेण वारयतां मतमाह
केचित्त्विति॥ साध्यात्मवत्त्वाभावनिवृत्तिरिति॥ साध्यनिवृत्तिरित्यर्थः॥ तथा च यन्ननुवन्त्यादिसाध्यवृत्तले साध्यनिवृत्तिप्रतियो
गित्वा प्रसिद्धिसंभावना वारणाया॥ द्रव्यत्वस्य हेतुतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वा प्रसिद्धिरतो द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाधि
शेष्यत्वेति॥ सत्तेनुत्तार्थप्रमेति॥ पुराभाववृत्तेति॥ समवायसंबंधावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य यौविशेषणतासंबंधावच्छि
न्नाभावस्तत्प्रमेयमात्रस्वप्नेन कालिकसंबंधावच्छिन्नपुराभावस्य साध्यात्मवत्त्वाभाववृत्तमित्याशयेनेदंबोध्यं। वस्तु,

१८

तत्कसाध्यात्मकस्वाभावनिरूपितेत्यस्य साध्यनिरूपितेत्यर्थकारणान्नानुपपत्तिर्लेशमीत्यवधेयं ॥ साध्यनिरूपितस्वनिष्ठेति वद्विमानधुमा
 दित्यादौ वन्त्याद्याभावस्य यः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्तन्निरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबंधवारणाय साध्यनि
 रूपितेति प्रतियोगिताविशेषणं यावत्साध्यनिरूपितेति ॥ साध्यतावच्छेदकव्यापकानुयोगितानिरूपकेत्यर्थः तैर्नैकव्यक्तिकसाध्येयापत्ता
 प्रसिद्धावपिनक्षतिः ॥ सर्वसमवायसंग्राहकेति ॥ एकैकसमवेतनूपस्वाभिप्रायेण देसकलसमवेतनूपत्वेति गौरवं बोध्यव्यक्तिं चि
 त्साध्येति ॥ यत्किंचित्त्वं यावत्त्वानिवृत्तस्फोरकं ॥ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवत्संबंधेनेति यत्पदानुक्तैककालिकसंबंधावच्छिन्ने प्रमे
 याभावस्य योदैशिकविशेषणतयाभावस्तस्यापि साध्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकवैशिकविशेषणतया साध्यवद्भिन्नरुतेः सा
 ध्याभावस्य तादृशकालिकसंबंधेनाधिकरणं कोलीयत्यव्याप्तिः स्यादेवेति भावः ॥ कालिकसंबंधावच्छिन्नेयभावप्रतियोगितावच्छेदक
 कालिकसंबंधमादाय समवायेन प्रमेयसाध्यके व्याप्तिः ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमत्साध्यनिरूपिते स तेनैव वारणसंभवात् ॥ स्व
 निष्ठत्वविशेषणस्य घटभिल्लंघटत्वाभावादित्यादाव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनं वक्तव्यं तदपिन संभ्रतिसंबंधे कचविवक्षणादित्याह

१८

घट भिन्नमिति॥ संयोगाभावाभेदसंभवेपीति॥ नन्विदमसंगतं एतद्दृष्टेः इव्यवृत्तिसंयोगाभावोपेक्षया गुणवृत्तिसंयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तेः
विभिन्नत्वेन संयोगिभेदस्य गुणवृत्तिसंयोगाभावाभिन्नत्वे बाधकाभावात्॥ नच द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावोभेदासंभवेपीत्यर्थं कंतदिति वाच्यं
तदभेदस्यासंभवितत्वेन निषेधायोगात् गुणवृत्तिसंयोगाभावाभेदे बाधकाभावेन तदुपेक्षणस्य निर्बाजित्वाच्चेति चेन्नैवं लक्षणद्वयसाधा
रण्येन विचारस्य प्रसक्ततया सर्वसाभंजस्या तदपरे तु समनियताभावानामेकग्रमित्यस्य ययोरनुयोगितयोः समनियतता वच्छेदक
त्वं तयोरेकाभावे समवेतोलाघवादित्यर्थ इति नेहाभावे क्यमित्याहुः॥ द्रव्यत्वाभेदसंभवेपि कपिसंयोगिभेदादेः साध्यत्वेन तत्र क
पिसंयोगप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावाभेद एवानुसर्तव्यत्वालः सर्वत्र तथाविधाभेदोचित्यमिति मनसि कृत्याह संयोगवत्त्विति॥
देशिकविशेषणतायाः निरुक्तरूपाक्रांतत्वेप्युक्तं स्थलेनाव्याप्तिः वक्ष्यमाणरीत्या साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणतानि वैशाव
श्यंभावेन देशिकविशेषणतया गगनाभावत्वविशिष्टाधिकरणतायाः हेतुमत्तिसत्वेपि साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणतायाजसत्त्वा
त्॥ अन्यथा आत्मनिकालिकसंबंधावच्छिन्नगगनाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययापत्तेः॥ तथाच स्वनिष्ठत्वं व्यर्थमेवेति चेन्न॥ आत्म
निसाध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नोक्तप्रत्ययप्रसंगः॥ कालिकसंबंधेन गगनभावाधिकरणताया एव तादृश

प्रत्ययनियामकत्वादिति मतावलंबनेन स्वनिष्ठत्वसार्थक्यात् । न चैवमप्यधिकरणभेदेनाभावभेदादुक्तस्थले व्यास्यभावेन तस्य
 र्थमेवेति वाच्यं ॥ अत्राप्यवृत्तिप्रयोगिकाभावानामेव तथानुगुणगगनाभावादिरितिकत्याभिप्रायकत्वेन तत्सार्थक्यात् । ननु साध्यनिरूपित
 पित्तस्त्वनिष्ठप्रतियोगिनित्यादिरूपेभावस्य संबंधे स्वपदार्थस्य न प्रवेष्टुः स्वपदं तु स्ववृत्तिप्रतियोगिताप्रवृत्तएव स्वस्य संबंधः ॥ ना
 न्यवृत्तिप्रतियोगिताप्रवृत्तइत्येतत्सूच्यनायपरंपरासंबंधे व्युत्पद्यते चरत्वात् ॥ तथान्वयथाश्रुतार्थकसाध्यपदस्य पूर्वीक्तसा
 ध्यप्रतियोगिकगगनाभावादिकदायासंभवस्य वारणरूपप्रयोजनसंगच्छते साध्यनिरूपितप्रतियोगितायागगनाभावाद्
 सत्वेन तस्य लक्षणघटकत्वादित्याशयेन नृकतेन चेति ॥ साध्याभावेति ॥ तद्वदकथथाश्रुतार्थकसाध्येत्यर्थः ॥ अभावात्तरे
 षि ॥ साध्याप्रतियोगिकगगनाभावादिरूपेत्यर्थः ॥ तथान्वयसंबंधांतरावच्छिन्नसाध्याभावादिनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगि
 तावच्छेदकसंबंधमादायाव्याप्तिवारकतया साध्यपदावश्यकत्वे विगगनाभावादिवारणाय साध्यपदव्यर्थमिति भावः ननु ना
 यपरंपरासंबंधः किंतु साक्षात्संबंधः एवं चान्यनिष्ठप्रतियोगिताप्रवृत्तितोप्यन्यस्य संबंधो भवत्येवातः साध्यपदस्य गगनाभावा
 दिवारणरूपमपि प्रयोजनसंगच्छते इत्याशयेन समाधत्ते स्वपदार्थस्येति ॥ स्वपदार्थस्य साध्याभावस्य विधानिवेशनसंबंधघट

कतयासाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेष्यतयाचेतिभावःपरंपरासंबंधान्नमंवारयितुंस्वपदस्थानेसाध्याभावपदंयोजयतिसाध्याभावनिष्ठतिवेयर्थ्यानवकाशादित्यत्रहेतुमाहतादृशसंबंधेनेति॥परंतुननुसाध्यवद्भिन्नसाध्याभावित्यत्रसाध्यपदानुपानुपादनेगगभावादेर्नलक्षणघटकताअभावपदेनतत्प्रतिपादनेस्वपदस्यसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यपरामर्शकत्वेनसाध्यनिरूपितस्वनिष्ठेत्यत्रस्वपदेनतस्यैवपरामर्शनीयतयात्तन्निष्ठप्रतियोगितायाःसाध्यनिरूपितत्वविरहात्तएवंचसाध्यपदंव्यर्थेनचसाध्यपदंव्यर्थेनचसाध्यपदानुपादानेकालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशाभावादिसाध्यकात्मत्वादिसहेतुकस्थलेसाध्यतावच्छेदकसंबंधान्यकालिकसंबंधावच्छिन्नसाध्यभावनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंबंधेनतद्वत्त्वमादायाव्याप्तेस्तादृशसाध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनाधिकरणभेदेनभिन्नत्वेनद्वारेणपिवन्त्यादिसाध्यैकेन्यधर्मसंबंधावच्छिन्नवन्त्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनतद्वत्त्वमावायासंभवस्तद्वारकतयातत्सार्थकमेवेतिवान्व्यंसाध्यतिष्ठानुयोगितायामेवसाध्यतावच्छेदकधर्मसंबंधावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वस्यापिनिवेदनीयत्वेनादोषादित्याशयेनात्रांकतेनवेति॥साध्याभावेति॥तद्वृत्कविवक्षितार्थकसाध्येत्यर्थः॥अभावांतरेपि॥साध्यतावच्छेदकधर्मसंबंधावच्छिन्नाभावभिन्नेत्यर्थः॥साध्यनिरूपितत्वविरहेणेवेति॥साध्यतावच्छे

इकधर्मसंबंधावच्छिन्नाभावनिरूपितसाध्यनिष्ठानुयोगितानिरूपतत्त्वविरहेणैवेत्यर्थः॥ ननु क्तरित्यादौषवारणसंभवेपिमूलोक्तसाध्यपदसार्थक्यायसाध्यनिरूपितस्वनिष्ठेत्यत्रस्वपदस्थानेसाध्याभावपदमेवनिवेशनीयंस्वपदस्येवहिंसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यपरा मशकत्वनियमः किंवासाध्यनिष्ठानुयोगितायांसाध्याभावनिरूपितत्वेनदेयमन्यथासिद्धमन्तपरित्यज्येतिन्यायापत्तेःतथाच साध्यनिरूपितसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपादिसंबंधेनगगनाभावादिमत्वमादायासंभववारकतयासाध्यपदसार्थक्यमितिसमाधत्तेत्यपदार्थस्येति॥ साध्याभावत्वेनेतिशेषः॥ ननुस्वपदस्यसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यशक्तत्वेनतत्त्वरूपसत्त्वेन वसाध्याभावस्यसंबंधकटकतयाप्रवेशस्यादित्यात्रांक्यस्वपदस्थानेसाध्याभावपदंनिवेश्याहसाध्याभावेतीतिव्याचक्षुः॥ ननु तथापिमहाकालानुयोगिककालिकविशेषणतासंबंधेनप्रमेयस्यसाध्यत्वेमहाकालत्वादावव्याप्तिः निरूक्तसाध्याभावस्य यः शुद्धकालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्तस्यप्रमेयत्वेनसाध्यतयामहाकालानुयोगिककालिकसंबंधेनरुत्तिमत्तयाचत निरूपितसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबंधस्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवद्विन्नरवंडकालनि रूपावच्छेदकत्वेनतत्संबंधेनसाध्याभावस्यमहाकालेसत्वात्तद्विशेषरूपेणसंसर्गतायाजनभ्युपगमेनैतादृश

स्थूलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टाभावेऽस्वरूपेन साध्ये द्रव्यत्वादावव्याप्तिः निरुक्तसाध्याभावस्य यकालिकसंबंधावच्छिन्ना
 भावः तस्य द्रव्यवृत्तित्वेन साध्यतया स्वरूपसंबंधेन वृत्तिमत्तया च तन्निरूपितसाध्याभावा निष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबंधेन
 साध्यवद्विन्नस्य दृष्टेः साध्याभावस्य तेन संबन्धेन द्रव्यपिसत्त्वात् साध्यनिरूपेत्यस्य पूर्वभट्टाचार्यैरेव दूषितत्वेन तथापरिष्कारासंभवा
 दूनच साध्यनिरूपितत्वं च साध्यवद्व्यावृत्तिवृत्तिरुत्पन्नयो गिता कत्वं तच्च साध्यतावच्छेदकतसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छि
 न्नव्यापकतावच्छेदकानुयोगिता कत्वं तेनैतद्रूपादिसाध्यकेन दोषः ॥ तथा च द्रव्यवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य नित्यद्रव्य
 मात्रवृत्तितादृशाभावनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वान्ना व्याप्तिः अतएव सत्तातिरिक्तप्रेमेयस्य समवायेन साध्यत्वे साध्याभावावस्य
 लाघवात्सन्नारूपत्वेऽपि सत्ता निष्ठानुयोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकतैः साध्यातन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकः ॥ स्व
 रूपसंबन्ध एवेति नाव्याप्तिरन्यथा साध्यनिरूपितप्रतियोगिताया एव दोर्लभ्यप्रसंगादिति वान्व्यं ॥ तथा युक्तदोषताद्ववस्थात्
 तथा हि द्रव्यवृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य स्वरूपसंबन्धेन यो भावः तस्य व्यतिरेकितया तस्य कालिकसंबन्धाव
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्यपित्वेन तन्निष्ठानुयोगितायाः साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकताया अक्ष

तत्त्वाव्यतिरेकिणः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिमत्यपिकालेतदनधिकरणदेशावच्छेदनसत्त्वेनकेवलान्यपितस्यभट्टाचार्यैः
 कंठरेवेणासकृद्विदनीयत्वात्तएवंकालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादौकालवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्य
 स्वरूपसंबंधेनसाध्याभावोभावाभावस्तस्यसाध्यसमनियततयासाध्यस्वरूपत्वेनतंनिरूपितप्रतियोगितायाःकालवृत्तित्वविशिष्टगग
 नाभावनिष्ठायाःविशिष्टेषुस्थान्नातिरिच्यतइतिन्यायेनगगनाभावात्मकसाध्यभावनिष्ठत्वेनतदवच्छेदकस्वरूपसंबंधेनसाध्या
 भावस्यात्मनिरुत्तेरव्याप्तिः॥नचतादृशप्रतियोगितावच्छेदकयत्संबंधेनसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वेनतत्संबंधेनसाध्याभाववत्त्वस्यवि
 क्षणान्नदोषइतिवाच्यं॥विषयितासंबंधेनप्रमेयसाध्यकगगन्नित्यज्ञानान्यतरत्वादावतिव्याप्तिःतत्रस्वरूपसंबंधस्यैवकालि
 संबंधस्यापिसंग्रहसंभवेनतत्संबंधद्वयेनसाध्याभावाधिकरणकालेहेतोरसत्त्वादितिचेन्मेवं॥यतःसाध्यनिरूपितसाध्याभाव
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकयत्संबंधेनसाध्यवद्भिन्नमात्रवृत्तिःयःसाध्याभावःतेनसंबंधेनतद्वदवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वेननदो
 षःअत्रमात्रपदमित्तरव्यावर्तकेनभवतिमूलोक्तसाध्यपदेवैयर्थ्यापत्तेः॥किंतुक्तत्त्वार्थकंसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकसाध्याभावा
 धिकरणवृत्तित्वमितिनुनिष्कर्षः॥तथाचद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टभावसाध्यकेद्रव्यत्वादित्येतौसाध्याभावस्यतादृशप्रतियागि

तावच्छेदक। कालिकसंबंधेनस्यदोसाध्यवद्भेदेनसहविद्यमानत्वेपिसाध्यवद्भिन्नेनित्येसत्येनसाध्यवद्भेदव्यापकत्वाभावेनस्वरूप
संबंधेनचतद्व्यापकत्वेनतस्यैवसंबंधस्यलक्षणघटकतयानाव्याप्तिः॥कालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्या
दौतिकालिरुत्तित्वविशिष्टगगनभावाभावःकालत्वाभावएवेतितत्प्रतियोगितायाःस्वरूपसंबंधावच्छिन्नायाःगगनाभावेसत्त्वि
नदोषः।वर्जितमान्ध्रमादित्यौदोगगनभावादेःसाध्यतावच्छेदकान्यधर्मसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेश्ववारणायमूलो
क्तसाध्यपदसार्थकतादृशाभावांतादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंबंधेनसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकत्वेनलक्षणघटकत्वात्
साध्यनिरूपितस्यस्यप्रयोजनेनतुकालिकसंबंधावच्छिन्नाकाशाभावाभावसाध्यकस्थलेगगनरूपितागगनभावनिष्ठप्रतियोगिता
वच्छेदकस्वरूपसंबंधवारणरूपं बोध्यं॥सत्तान्यप्रमेयसाध्यकेजातिप्रकारकप्रमाविषयत्वादौपूर्वोक्तएत्यासासाध्यनिरूपित
प्रतियोगित्वाप्रसिध्याव्याप्तिवारणायसाध्यतावच्छेदकविच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानुरूपितेत्यादिरात्यापरिष्करणीय
तयासाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यव्यापकतालाभार्थमेवसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनदत्तिमवित्तिविशेषणं॥साध्याभावनिष्ठ

त्वेत्यावेः प्रयोजनं पूर्वोक्तमेवेत्यलमिति विस्तरेण ॥ परंतु सत्तान्यप्रमेयाभावाभावः द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वैः न नित्यरूप एव न तु सत्तारूपः प्रति
 योगिन एवाभावाभावत्वस्वीकारात् तद्वान्वसत्तान्यप्रमेयसाध्यके साध्यनिरूपितप्रतियोगिता प्रसिद्धिर्ना व्याप्तिरित्याहुः ॥ आहु रित्य
 स्वरसूत्रनाथः तद्दीजंतु कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वावित्यादावव्याप्तिः कालत्वाभावस्य सा
 ध्यसमनियततया तदेक्येन कालत्वस्यापि साध्याभावात्मकेन तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंबंधस्य लक्षणघटकत्वात्
 यदिसाध्यनिरूपितयन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकयत्संबंधेन साध्यवद्भिन्नरुत्तेस्तस्य साध्याभावस्य तेन संबंधेनाधिकरणेत्यादि
 रर्थः भूलोक्तसाध्यपदं तु साध्यतावच्छेदकान्यधर्मसंबंधावच्छिन्नाभावस्य वारणाय ननु गगनाभावादेसाध्यनिरूपितप्रतियोगि
 तायास्तिवासत्वात् तावतापि तुस्यसार्थक्यादित्युच्यते तु दातादात्त्येन घटसाध्यकच्छेदे व्याप्तिः घटभेदाभावस्य घटस्वरूपत्वेन सा
 ध्यनिरूपितसाध्याभावावनिष्ठप्रतियोगितायाञ्जप्रसिद्धत्वात् न च भेदाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वमपीति नायं दोष इति वान्छं अभा
 वविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्याणां प्रतियोगितालक्षणस्यान्योन्याभावे प्रतियोगिन्यव्याप्तिवदतां दीधितिकृतां प्र

तियोगितावच्छेदकरूपत्वस्यैव संमतत्वेन तद्दोषतादवस्थादिति दिक् । यादृशसंबन्धेनेत्यादि नन्वत्र प्रकृतसाध्यवन्निरूपितया दृश
संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावान्न साध्यवद्विन्नवृत्तित्वोपलक्षितसाध्याभाव इत्यर्थो न संभवति कालिकसंबन्धावच्छिन्नाकाङ्क्षाभावा
भावादिसाध्यकस्थले कालिकसंबन्धासंग्रहप्रसंगात् साध्यवृत्तित्वेन संबन्धेन कस्याप्यवृत्तेः ॥ तादृशसाध्याभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वे
यादृशसंबन्धानवच्छिन्नमित्यर्थे इत्यपि न आत्मत्वादिसाध्ये के साध्याभावे साध्यवन्निरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धेः नापि यत्संबन्धावच्छिन्ने सा
ध्याभावनिष्ठाधेयत्वं साध्यवदन्निरूपितमिति युक्तं विशिष्टसत्ताभवि साध्ये गुणत्वादिहेतौ समवायासंग्रहात् सत्तारूपसाध्या
भावनिष्ठाधेयतायाः साध्यवदन्निरूपितत्वविरहात् ॥ नन्वतादृशसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितयादृशसंबन्धावच्छिन्नाधिकार
णता सामान्यस्य समवायावच्छिन्नस्य समवायावच्छिन्नस्य साध्यवद्वृत्तित्वेन समवायसंग्रहः सामान्यपदनिर्विशेषेण वद्विमान्धू
मादित्यौ दोषस्य भावाधिकरणतायाः कालिकसंबन्धावच्छिन्नायाः कस्याश्चिद्वृत्तिमत्यसत्वेपि न कालिकसंबन्धसंग्रह इति वा
च्यं तादृशाधिकरणता सामान्यं साध्यवद्वृत्तित्वस्य तादृशाधिकरणता त्वव्यापकः साध्यवद्वृत्तित्वाभाव इत्यर्थमर्थवसितत्वेनात्रा
पि वागुलारूपदोषस्य प्रसक्ततया पूर्वकल्पद्वये रुचिप्रदर्शकस्यालवागुलालेनेत्यग्निमग्नं यस्यां जस्य नासंगतेरिति चेन्न यादृश

23

संबंधेन तादृशसाध्याभावत्वविशिष्टानधिकरणप्रकृतसाध्यवदित्यर्थस्यविवक्षतत्वेनादोषात्तन्च तादृशसाध्याभावत्वविशिष्टानधिकरणप्रकृतसाध्यवदित्यर्थस्यविवक्षतत्वेनादोषात्तन्च तादृशसाध्याभावत्वविशिष्टानधिकरणयावत्साध्यवदितिवक्तव्यमन्यथाद्रव्यत्वादिसाध्यकसंस्थेतौकालिकसंबंधेन तादृशसाध्याभावाधिकरणयत्तद्भेदस्य यत्किंचित्साध्यवतिसत्त्वेन कालिकसंबंधस्यापि संग्रहापातात्तथाचोक्तदोषो दुर्वार एवेति वान्यं न जादिसमभिव्याहारस्थले प्रतियोग्यवृत्तिधर्म एव स्वरूपसंबंधेरूपस्य भेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य व्यत्यतिमिद्धत्वात् कालिकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिवृत्तिसाध्ये संभवेन कालिकसंबंधासंग्रहेण स्वरूपसंबंधस्यैव संग्रहात्तन्चात्माज्ञानादृष्टान्यतरस्मादित्यादौ कालिकसंबंधस्य लक्षणघटकतापत्यातिव्याप्तिरिति भ्रममित्यं ॥ एतत्परिचये संबंधेन साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव विवक्षतत्वेन तादृशस्वरूपसंबंधेन साध्याभावाधिकरणवृत्तित्ववति हेतौ तसामान्याभावस्य सत्त्वेनातिव्याप्त्यसंस्पर्शात् परिचायकरूपे साध्यवद्विन्नवृत्तिपदं मूलोक्तसाध्यवद्विन्नपदसार्थक्याय अन्यथा कपिसंयोगसाध्यकस्थले तादृशसंबंधो निरवच्छिन्ने देशिकविशेषणैव स्यादिति मूलोक्तसाध्यवद्विन्नपदस्य व्यावर्तकत्वापत्तेरिति ध्येयनिरवच्छि

२३

अथा

नसाध्याभाववत्तानिवेशे प्रथमलक्षणे व्यास्यभावादाह एतल्लक्षण इति ॥ अत्र तथापरिष्कारेण संभवतीत्यनुपदमेव स्फुटीभवि
ष्यति ॥ अन्यतराभाववानिति ॥ घटत्वघटाकाशसंयोगोभावस्य केवलान्वयित्वानस्य साध्यत्वोपेक्षणं ॥ निरवच्छिन्नेति ॥ संयोगिभिनं
गुणत्वादित्यौ सयोगप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यापि साध्याभावताप्रसिद्धेति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु साध्यवद्भिन्नत्वेन निरवच्छि
न्नवृत्तिकेत्यर्थस्य विवक्षणात् घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावे साध्येतदभावस्य घटाकाशसंयोगादिरूपत्वेऽपि न क्षतिरिति वदंतं
प्रत्याह साध्यवद्भिन्न इति ॥ स्मरवादाविति ॥ इत्थरेनित्यस्मरवान्यंगीकारादिदं ॥ तदंगीकर्तृमते दुःखवादिमत्वमेवेदुरिति ध्येयं ॥ प्र
सिद्धघटपक्षके व्याप्तिमाह उत्पन्निकालावच्छिन्नेति ॥ अव्याप्तिश्चेति ॥ स्वमते तूक्तस्थलद्वये साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यादि
रूपविरुद्धधर्माध्यासेन ज्ञानत्वसत्त्वाद्यपेक्षया विभिन्नत्वेनाधिकरणभेदेन भिन्नत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥ कर्मादावितीति ॥ यद्यप्यत्र
दाधितिकृतांगुणादावित्येतदुक्तिरेवोचिता तथापि कर्मण आदिः कर्मादिरितितत्पुरुषउत बहुव्रीहिर्वास्वीक्रियतास्तुभयथापि न
क्षतिरिति वैचित्र्यसूत्रनायेदमिति ध्येयं ॥ परेषुकस्याचिन्मते द्रव्यकर्मगुणेत्यादिसूत्रपाठात्तन्मताभिप्रायकमिदमित्येव कर्मणि च सं
योगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यग्निममूलानुरोधेऽपि संगच्छत इत्याहुः ॥ दीधितिकारोक्तं मानामाचं श्वं उयति इदं च वेति ॥

सप्रमाणेवेति॥ लाघवरूपप्रमाणसहितइत्यर्थः॥ अधिपक्षेण भेदेन भिन्नसंयोगप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावद्रव्यत्वाभावादीनां।
 उक्तेति॥ लाघवरूपेत्यर्थः॥ ननु पूर्वोक्तरीत्या लाघवासंवेपि निगमनाविरहस्थले सिद्धं चेदुभयं सिध्यतीति। न्यायेनानंताधिकरणेषु अ-
 तिरिक्तसंयोगाभावस्यैव क्लृप्तानंताभावेषु संयोगाभावत्वस्य कल्पनानिर्विधिकेति समाधत्ते विनिगमनाविरहणेति॥ नच क्लृप्ताभा-
 वेषु संयोगाभावत्वकल्पने धर्म्यकल्पनाप्रयुक्तलाघवमक्षतमेवेति भ्रमितव्यं॥ द्रव्ये क्लृप्तगुणत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तत्रा-
 व्याप्यवृत्तिसंयोगाभावत्वकल्पनासंभवेन संयोगाभावरूपधर्मिकल्पनाया आवश्यकत्वादुक्तलाघवानवकाशात्॥ नच तथापि
 तदधिकरणेतत्तदधिकरणवृत्त्यभावे च संयोगाभावसंबंधकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावेषु संयोगाभावत्वकल्पने वरमिति वाच्यं भवन्
 नेपि तत्तदभावे संयोगेनास्तीति प्रतिसन्निधेन तत्तदभाववृत्तिद्रव्यत्वाभावे संयोगाभावत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेन साम्या।
 त्॥ अत्रेदमवधेयं॥ एतावता संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादित्युक्तिरिनाकरणमात्रं नत्वव्याप्तेः सिध्यति॥ गुणवृत्तेरसं-
 दसंयोगाभावस्य द्रव्येऽपि सत्वादिति॥ वक्त्रिमान्धूमादित्यादेसाध्यवत्पक्षभेदमादाया व्याप्तभावादाहनानाधिकरणेति॥ ननु साध्यव-
 त्पक्षमिन्द्रदृष्टांतेत्यत्र पक्षपदानुयाने साध्यवद्विन्नत्वं हेतुमतिदृष्टांते वाधितं भिन्नादिपदसमभिव्याहारस्थलेन्यतावच्छेदकावच्छि-

नप्रतियोगिताकभेदबोधस्यैवव्युत्पत्तिसिद्धत्वादतः साध्यवयत्किंचित्प्रतियोगिकभेदतात्पर्यलाभायपक्षयदमिति वक्तव्यं एवैवै
काधिकरणकहेतावपि साध्यवयत्किंचित्प्रतियोगिकभेदमादाया व्याप्ति सद्भावान्नानाधिकरणस्येति पूरणमनुचितमिति चेन्नै
वेयतः पक्षपदं नोक्ततात्पर्यकमपि तुल्ये लक्षणघटकीभूतसाध्यवच्छिन्नप्रतियोगितायापक्षनिष्ठत्वनिवेशनात्पर्यकमन्यथासाध्यवत्किंचि
द्भिन्नदृष्टं तित्येववदेत्तथाचत्तादृशभेदमादायैकाधिकरणकहेतौ नाव्याप्तिरिति नानाधिकरणकस्येति पूरणमुचितमेव नैवं लक्षणे
साध्यवत्पदं व्यर्थमिति वाच्यं ॥ व्याप्तिसाध्यघटितत्वाय तत्कृदावक्त्रिमान्त्यादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय च सार्थक्यात् ॥ एतेन क
पिसंयोगे तद्दृष्टत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय शोधितिरुक्तेव तल्लक्षणस्यावतारितत्वेनानापि वृक्षांतरवृत्तिकपिसंयोगवद्दे
दभादाया व्याप्तिर्द्वारत्वादसंगतिरिति परास्तं ॥ वृक्षांतरवृत्तिकपिसंयोगवद्देदस्य पक्षप्रतियोगिकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वा
दं व्याप्त्यभावेनासंगत्यभावात् ॥ अत्रेदं बोध्यं साध्यतावच्छेदकविशिष्टवच्छिन्नभेदघटितस्यैव व्यभिचारपदार्थतया एतल्लक्षणस्य
तदभाव रूपत्वासंभवेनाव्यभिचरितत्वपदार्थत्वानुपत्तिरूपदोषस्य स्फुटत्वे व्यव्याप्तिरूपदोषस्यैव प्रबलत्वेन तदुद्भावनेव कृतमि
ति प्रयोगिताया व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं च समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वरूपमेव वाच्यमे

मेतदपेक्षयाभेदप्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणमेव लघोय इत्यभिप्रेत्य तदेवाह प्रतियोग्यवृत्तित्वेनेति ॥ प्रतियोग्यवृत्तित्वं स्वस्वनिरूपकत्वसमानाधिकरण्योभयसंबंधेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वस्वरूपबोध्यं ॥ केचित्तु पूर्वक्षणावच्छिन्नैतद्रूपवदेदवारणाय प्रतियोग्यवृत्तित्वेनेतीत्याहुः ॥ साकल्यस्य विशेषणतां स्पष्टयितुमाह विशेषणमित्यादिरिति ॥ ननु द्विधिति कृता प्रथमतः साध्य एव साकल्यं किमिति न प्रदर्शितमित्यत्र बीजमाह तत्रेति वक्ष्यमाणा प्रयोजनस्येवेति ॥ नानाव्यक्तिसाध्यका व्याप्तिवारणरूपस्यैवेत्यर्थः ॥ वास्तवतयेति ॥ आवश्यकविशेषणस्य निर्वृत्त्यत्वेनेत्यर्थः ॥ तस्य वास्तवप्रयोजनस्य ॥ विशेषणस्येवेति ॥ अव्याप्तिवारणरूपवास्तवप्रयोजनस्य साध्याभावतिसाकल्यं विनानुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु साध्याभावतिसाकल्यप्रवेशं विनापि साध्ये साकल्यस्य मुख्यप्रयोजनमायास्यत्वेव तथा हि साध्ये साकल्याप्रवेशे एतद्रूपगगनोभयवानेतद्व्यक्तित्वादित्पादां वति व्याप्तिः एतद्रूपगगनोभयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वाभावेनेतद्रूपाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणतया तद्विनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य हेतुसत्त्वात् साध्ये साकल्यप्रवेशे च प्रतियोगिव्यधिकरणसकलसाध्याभावाप्रसिध्या नातिव्याप्तिः ॥ न च साध्ये साकल्यनिवेशे एतद्रूपगगनान्यतराभावमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन निवेशनीयतया तेनैतद्रूपाभावस्य साध्यतावच्छेदकताघट

ताघटकपर्याप्तिसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासंभवेनलक्षणाघटकतयासाध्येसाकल्यस्यनोक्तरीत्याप्रयोजनलाभइतिवाच्यं।
तथाप्येतद्रूपरसोभवाभावायातिव्याप्तिरिर्वाहुर्वास्त्वेनतद्धारणरूपप्रयोजनस्यसंभवात्॥नचसाध्यसाकल्यप्रवेशेपिपटारुत्तित्वाव
च्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिरस्येवतिभ्रमितव्युक्ताभावस्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिक
प्यानाक्रांतत्वात्॥एतेनैतद्रूपवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणप्रकारेपिनिरस्तइतिचेन्नसाध्याभाववतिसाकल्ये
नाप्येतद्रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वोभयाभावस्यसाध्यप्रतियोगिकत्वेनोक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेवैयधिकरण्याक्रांतत्वेनचतमादायातिव्या
प्तिवारणसंभवोदत्तधारणस्यसुरव्यप्रयोजनत्वासंभवात्॥एतेनघटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वघटारुत्तिधर्माभयस्मिन्साध्येएतत्तादित्या
वतिव्याप्तिवारणायसाध्येसाकल्यनिवेशनीयंतथासति॥पटारुत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यनिरिविलसाध्याप्रतियोगिकत्वेनलक्षणाघटक
तयाप्रतियोगिव्यधिकरणसकलसाध्याभावस्याप्रसिध्यानातिव्याप्तिरितिनिरस्तंविशेषरूपेणसंसर्गतायाजनमिमतत्त्वस्यासक
दावेदनीयत्वेनैतादृशस्थलस्येवाप्रसिद्धेःसाध्येसाकल्यानिवेशेपिसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधघटितमिरुक्तप्रतियोगिव्यपि

करणत्वात्क्रांतसाध्यप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धेवानतिप्रसंगेनोक्तप्रयोजनासंगतेश्च॥ किंचसाध्याभाववतिसाकल्याप्रवेष्टोसाध्याभा
वेप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यस्येवाव्यावर्तकत्वेनानुपादेयतयोक्तरीत्यासाध्येसाकल्पस्यव्यावृत्तिर्नसंभवतीतिध्येयं॥ अथसाध्याभावव
तिसाकल्पनिवेष्टोत्तरंप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यनिवेष्टस्यावश्येकेनसाध्येसाकल्पकल्पेपूर्वोक्तैतद्रूपगगनोभयसाध्येकैतत्त्वावतिव्या
प्तिःएतद्रूपगगनान्यतररसोभयाभावस्यैतद्रूपतद्भिन्नोभयोभावस्यचसकलसाध्यप्रतियोगिकत्वेननिरुक्तप्रतियोगिवैय्यधिकर
ण्यात्क्रांततथाचलक्षणघटकठकत्वादितिचैतत्पटत्वतद्भिन्नोभयाभावस्यएतद्द्वयान्नितद्द्वयव्युत्कभयाभावस्यापिचल
क्षणघटकत्वेनातिव्याध्यनवकाशात्॥ वस्तुतस्तुभयाभावःपरंपरयोभयत्वाभावएवेतिमताभिप्रायेणेवायंकल्पःअन्यथादि
धितिकारस्यात्यंतमसंगतप्रलपनापत्तेःउभयाभावमादायदोषस्यातिस्फुटत्वात्उभयाभावस्वीकर्तृसिद्धांतमताभिप्रायकम
ग्निकल्यावतारणमितिनासंगतिःनचैवमुभयसाध्यकसत्त्वैर्लोनिच्छुष्टप्रतियोगिव्यधिकरणसकलसाध्याभावाप्रसिद्धि
रितिनाशंकनीयं॥ उभयसाध्यकस्त्वलेपरंपरयोभयत्वस्यैवसाध्यत्वास्वीकारेणादोषात्॥ एवंवनकोपिदोषगंधइतिध्येयं॥

यथेकविपक्षकसत्त्वानुरोधेनसाध्याभावतिसाकल्यंनश्यतेसाध्यादिभेदेनव्याप्तेर्भेदात्॥अतएवस्वरसादीदितिरुतानिर्धू-
मत्वव्याप्तित्यादिनास्थलांतरमनुसृतंतथान्वगगनारुतिर्धर्मवान्द्रव्यत्वादित्यादौघटत्वादिलक्षणान्ततत्साध्याभाववक्रुणादिनि-
ष्ठाभावप्रतियोगिनिद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणरूपेसाध्यासाकल्यस्यसुरव्यप्रयोजनमायास्थलेवेतिकश्चिद्रूपान्तदाप्याह।
वस्तुतस्त्विति॥अविवक्षितइति॥साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकल्पेपिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणायविपक्षेसाकल्यस्याव-
श्यकत्वादितिभावः॥वद्विमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणायसार्वभौमेनसाध्याभावेसाकल्यंनिवेशितंतदुपेक्षयाबीजमाह॥अ-
व्याप्तिवारणायेति॥वद्विसामान्याभावस्यापिलक्षणघटकत्वादितिभावः॥अतिव्याप्तिरिति॥एतेनकृताधिकरणाप्रसिद्धानाति-
व्याप्तिरिति वदतो निरासः॥प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यस्यैवदीधिति रूतोभिमतत्वस्यव्यवस्थापनीय॥
तयासाध्याभावप्रतियोगितायासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्॥अतएवासंभवेपिनसंभवतीत्यभिप्रेत्या-
हृद्व्याप्तिश्चेतिपर्वतीयवद्वेर्द्वित्वादिनेति॥वद्विघटोभयाभावोदेःपर्वतीयवद्विप्रतियोगिकत्वामपीतिस्फुटीकरणायपर्वतीये

तिनतुपर्वतीपत्वस्यप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेशालाभायान्यथानिरिवलवन्प्रतियोगिकत्वेनलक्षणघटकत्वानुपपत्तेः॥
 एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टवक्ष्यभावस्यसकलसाध्यप्रतियोगिकत्वेपिप्रतियोगिवैय्यधिकरणविशिष्टतदधिकरणतानेह
 मतइतितदुपेक्षा॥विशेषणैविति॥वद्विधूमेभयसाध्यकंसद्धेतौतादृशान्यतराभावमादायलक्षणसमन्वयइतिभावः॥अतएवाति
 व्याप्तिमाह॥वद्विधूमेभयवानिति॥नचायोगोलकान्यत्वविशिष्टवद्विधूमान्यतराभावस्यसकलसाध्यप्रतियोगिकत्वाभावेपि
 यादृशयोगागोलकोयवद्विःतत्रान्यत्नचास्तितादृशयोगोलकान्यत्वविशिष्टवद्विधूमान्यतराभावमादायनातिव्याप्तिरिति
 मितव्यं॥तादृशान्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवतितदयोगोलकेतादृशादृशाभावस्यस्थातुमनीशत्वेनानिव्याप्तिःसुरु
 त्वात्॥यद्यन्यतराभावस्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाप्रसिध्यालक्षणाघटकतयानातिव्या
 प्तिरित्यन्यतेतदावद्विधूमेभयसाध्यकंसद्धेतावव्याप्तिरेवेतिध्ययंसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तइति॥साध्यतावच्छेदकेतरधर्मा
 नवच्छिन्नत्वनिवेशेगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेकंबुग्रीवादिमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावासंग्रहेणाव्याप्तिः

स्यादतो व्याप्त्यवृत्तित्वं धर्मे विरोधः ॥ ननु संयोगादिना प्रमेयवत्साध्यैके साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वाप्रसिध्यायादृशं साध्यतावच्छेदकं
तदवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वरूपस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्य निवेशनीयतया प्रमेयवद्विधूमेभ्यसाध्यैके व्याप्तिः निरुक्तप्र
तियोगिव्यधिकरणसमवायेन वद्विधूमेभ्यस्त्वविशिष्टसाध्यैके पर्याप्तिसंबन्धेनोभयत्वविशिष्टाभावमादाया व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेद
काघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदविशिष्टेत्यादौ विवक्षणीयतया वद्विधूमान्यतराभावादेर्लक्षणघटकतेति भावः सकलसाध्या
भावातादृशप्रसिद्धिरिति चेन्न यतः साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वं साध्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वरूपसाध्याताव
च्छेदकघटकत्वं च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तितादृशसाध्यतावच्छेदकविषयिताकत्वं एवं च वद्विधूमेभ्योभयभावस्य तादृशत्वेन तमादायो
क्तस्त्वलक्षणसमन्वय इति दिक् ॥ वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिप्रायको ग्रंथः ॥ एवं च व्याप्तिश्चैव नावतर
ति ॥ साध्यैसाकल्यनिवेशसार्थक्याय व्याप्त्यवृत्तीति ॥ अखंडाभावघटकतया तस्य सार्थक्यता ॥ उक्तप्रयोजनानुरोधेन साध्यताव
च्छेदकातिरिक्तत्वस्य परिष्करणीयतया सामानाधिकरण्यासंबन्धेन महानसीयत्वविशिष्टं यद्वद्विधूमेभ्योभयभावस्य तादृशत्वं तदवच्छिन्नाभावादिनां अपि वा
रणसंभवात् ॥ अतएव कंबुग्रीवादिमत्पटोभयसाध्यैके घटपटोभयाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिः ॥ कंबुग्रीवादिमत्पटो

२६

भयत्वावच्छिन्नाभावस्यैवलक्षणघटकत्वादिति ध्येयं ॥ लाघवादिति ॥ साकल्यादिनिवेशापेक्षेत्यादिः ॥ एतेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नसाध्यकस्थलानुसंधेन साध्यतावच्छेदनवच्छिन्नत्वस्थाने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वनिवेशोपिलाघवमक्षतमेवेति सूचितं ॥ परिभाषिकसाध्यतावच्छेदकेतरत्वव्याप्त्यवृत्तित्वञ्छ्रयनिवेशनमादिपदार्थः ॥ एतद्रूपतद्रूपोभयैति रूपकपालत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणस्य साध्यप्रतियोगिकस्य वारणाय प्रतियोगितायां साध्याभाववद्वत्यद्वैतित्वं विशेषणं देयमित्याशयः ॥ परेतु प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशनीयमन्यथा समवायसंबन्धेन वक्रिधूमोभयत्वावच्छिन्ने संयोगेन साध्ये क्रिरूपसद्वैतोपर्याप्तिसंबन्धेन वक्रिधूमोभयत्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणस्य साध्ये साकल्यनिवेशोपिलक्षणघटकतया व्याप्तेः तथा च रूपकपालस्योभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशेन समवायेनापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपोभयत्वविशिष्टाप्रसिध्या लक्षणघटकेत्याहुः ॥ लक्षणसंगतेरिति ॥ अन्नायमाशयद्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद्येकव्यक्तिसाध्यकेऽपि यत्किंचिद्व्यक्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावादिनो वैशिष्ट्यामवच्छिन्न

२६

प्रतियोगिताकत्वविशेषणद्वारेणारणात्क्षणसमन्वयः अतएवनानाधिकरणकसाध्येत्यनुक्तानानाव्यक्तिसाध्यकेत्याक्रान्ते
त्कत्वानुद्दिधितिरुदिति॥ अतएवा॥ एकव्यक्तिसाध्यकेवलक्षणसमन्वययोदेवः॥ नानाव्यक्तिसाध्यकत्वाक्रान्तिवलक्ष्यमाणस्तु
लेव्यामिविरहादवच्छेदकावच्छेदनवियेयान्वयनियमभंगइतिनानाव्यक्तिसाध्यकत्वंपरिष्करितिव्यधिकरणद्वयेति॥ ननुकिमिदं
साध्यतावच्छेदकेव्यधिकरणद्वयरुत्तित्वं॥ नतावघत्किंचित्साध्यानधिकरणरुत्तिरुत्तित्वंद्रव्यस्वपृथिवीत्वान्यतरान्वान्पृथि
वीत्वादित्पादानुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेलक्षणसंगमनाहुक्तनियमभंगापत्तेः॥ नचपरस्परानधिकरणरुत्तिरुत्तित्वमेतत्॥ तत्र
स्वसमानाधिकरणाभेदप्रतियोगितावच्छेदकरुत्तित्वस्वार्कछिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तिरुत्तित्वोभयसंबंधेनकिंचित्साध्यवि
शिष्टस्वरूपमेवचोक्तान्यतरत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्यैतादृशत्वाभावेनियमभंगइतिवाच्यं॥ उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यक
द्रव्यत्वादिहेतौपृथ्वीत्वाभावसादायाव्याप्तिसत्वेनतदकथेननन्यूनतापत्तेः॥ एतेनयत्किंचित्साध्याधिकरणरुत्तिरुत्तित्वं
तदितिपरास्तमितिचेन्नैवं॥ यतःव्यधिकरणद्वयरुत्तित्वंहेत्वधिकरणांतर्मात्रेणैवव्यधिकरण्यघटितंबोध्यं॥ तच्चयत्किंचित्सा

ध्यानधिकरणहेत्वाधिकरणद्वयवृत्तित्वं हेत्वधिकरणं च पर्यवसितं तथा चोक्तान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वादिरुतोत्साहः
 साध्यतावच्छेदकत्वाद्देवतासिधिरिति दिक् ॥ यावद्धर्मवानिति ॥ यावदंतःपातिनोनुगतसत्तादेः किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वविशि
 ष्टभावभादायना व्याप्तित्येव भवः उक्तवैशिष्ट्या नवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरोधेनैव वारणादिति भावः ॥ आदिनाश
 द्वाङ्गगनत्वादित्यादेः परिग्रहः न क्षतिः ॥ निनियमभंगः ॥ एतद्वत्त्ववानिति यद्यपि वृत्तत्वस्य साध्यत्वेऽप्यव्यभिचारि
 त्वमस्तं ॥ तथापि पूर्वमेतद्वत्त्वस्य समवायेन हेतुतास्वीकारात्तदेव साध्यत्वेनातुस्तमित्यं चातिशयेन व्यभिचारस्फु
 र्तिरिति ध्येयं ॥ वृत्तित्वे विशिष्टः सन्वर्तत इति ॥ प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वे वैशिष्ट्यावच्छिन्नाधेयताशालीत्यर्थः ॥ तन्नि
 ष्टाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वमित्याशयः ॥ विशिष्टाधेयताया लूनतिरि
 क्तत्वे तु यावन्निष्ठप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणताको भविनिवेद्यः ॥ प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं
 विशिष्टाधिकरणतानि वेष्टापेक्षया साध्याभावाधिकरणे स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशे लाघवमित्यालोच्यतथै

वाह॥प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति॥अथमात्मेतिसाध्यासाकृत्यकलेनप्रलयाविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यसाध्यतेत्याशयः॥
अतएवहेतुकोटोमहत्त्येदंदत्तं॥अन्यथा - आत्मसिसाध्यासात्मकालान्यतरस्यहेतुतायामपिमहाप्रलयादेः कालिकसं
बंधेनप्रतियोग्यधिकरणतायाःसत्त्वेनप्रतियोग्यनधिकरणसाध्याभावापिकरणगगनेमेवेत्यतिव्याप्तेः॥सत्त्वेनमहत्पद
व्यर्थतापत्तेः॥सादृशजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नस्यसाध्यत्वमुकेनापिसंबंधेनप्रतियोगिनःप्रलयेसत्त्वेनप्रतियोग्यनधिकरणसा
ध्याभावतिप्रलयेहेतोःसत्त्वादनानि॥व्याप्तिसंभवइतिमहत्पदसार्थकता॥नचधूमवान्वद्भेरित्यादायथातिव्याप्तिरस्ये
व॥अयोगालकादौकालिकादिसंबंधेनधूमस्यसत्त्वादितिलडुपेक्षायाबीजाभावइतिवाच्यं॥जन्यमूर्तस्यैवदिगुणाधित्वया
दृशपरमाणुर्वह्निनासंयुक्तोधूमेनचासंयुक्तस्तत्रकेनापिसंबंधेनधूमाधिकरणतायाअसत्त्वेनप्रतियोग्यसंबंधिसाध्याभावाधि
करणेनस्मिन्प्रतियोग्यसंबंधेवृत्तिरविशिष्टेहत्वाभावसत्त्वेनातिव्याप्तेरनवकाशात्॥परंतुमहत्पदंपरममहत्त्वविशिष्टस्यैवकालत्वं
नत्वेन्यस्यैकेतुपाधित्वमेवेतिमतलाभाय॥एतावताधुमवान्वद्भेरिसादिप्रसिद्धस्थलोपेक्षाबीजंसुचितमिहाहुः॥एकज्ञान

विषयत्वादीनां संसर्गतास्वीकारे प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्थाने प्रतियोग्यसंबंधित्वनिवेशे च जात्मावृत्तिधर्मवानात्मत्वादित्यादा
वपितादृशहेत्वभावो प्रसिध्यद्वयसंभवः ॥ अन्यथा त्वव्याप्तिरित्याशयेनाह असंभवे व्याप्तिविति ॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधे
न प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे अपि सौतेतत्कल्पे लाघवं दर्शयति इत्येवेति ॥ साध्यतावच्छेदकेन च संबन्धेन प्रतियोगिवैयधिक
रण्यनिवेशेनेत्यर्थः ॥ असंभवविव्याप्तेरिति ॥ साध्याभावप्रतियोगितायां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे च क्रिमान्धूमावित्या
दौ संबन्धांतरावच्छिन्नसाध्याभावं प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणमाशया संभवः हेत्वभावप्रतियोगिता
यां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे च धूमवान्दूरित्यादौ समवायादिना वक्ष्याधभावस्य सकलसाध्याभावनिष्ठत्वासं
भवेनातिव्याप्त्यसंभवेऽपि जात्माभिन्नद्रव्यत्वादित्यौ कालिकसंबन्धेन द्रव्यत्वोभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रति
योगिव्यधिकरणस्य सकलसाध्याभावनिष्ठत्वादतिव्याप्तिस्तयोरनवकाशादित्यर्थः ॥ परामर्शसंभवइति ॥ सर्वानाम्ना
मुत्सर्गतः प्रप्यानपरामर्शित्वादिति भावः ॥ तस्य चाभावेन च इति ॥ अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावपदोपस्थाप्य

एवोभावेन्वयस्वीकारात्विशिष्टसत्तात्वेननास्तीतिनप्रत्ययः इतिभावःप्रतियोगितायाःदेधाभावेनगेरवादाहप्रतियोगीति॥इति
त्वविशिष्टनिरूपितेति॥इदंगोरवस्फोरणाय॥वस्तुतःसकलसाध्याभाववन्निष्ठाहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणतातद्वद्
त्यभावप्रतियोगित्वमर्थः॥अतएवास्मदीयफलितार्थस्यागुरुत्वादितिबध्यति॥अन्यथातादृशार्थस्यलघुत्वादितिबेदेत॥नि
र्धमत्वव्याप्यवान्निर्वक्तित्वादित्याक्षवध्याप्तिदानंयथाश्रुताभिप्रायेणेतिसमाधानमग्निमफलितार्थइवान्नापिसमानमिति
वक्तिभाववद्देस्यवक्तिस्वरूपत्वमेतव्याप्तिदानमित्यपिवदंति॥मूलातुरोधेनेति॥अतएवप्रतियोग्यनधिकरणसाध्याभावाधि
करणेत्यतःसाध्यानधिकरणेत्यस्यलघुत्वेपिनक्षतिः॥साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणसक
लनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नंयदेतुतावच्छेदकावच्छिन्नंप्रतियोगित्वंतद्वत्त्वमितिनिष्कर्षः॥अत्रेदम
वसेयंएतल्लक्षणस्यव्यतिरेकव्याप्तिनयानुपसंहारित्वात्मकव्यभिचाराभावरूपत्वमितिः॥अशेषमात्रपरत्वमितिअशेषत्व
मुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकधर्मत्वंउद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वंविधेयपर्यवसितंतत्त्वव्यापकत्वंलाघ

वाङ्मयदितं बोध्यं ॥ इत्थं वै तद्वत्सवानुकपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय हेत्वभावेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यविज्ञाप-
 णस्य सार्थकतोत्याशयः ॥ क्रूरत्वादिरिति ॥ क्रूरत्वा मिह हेतुतरावृत्तिः तेन न साध्ये सा कल्याप्रसिद्धिः आदिनास्तेषां परिग्र-
 हः ॥ निर्धूमत्वव्याप्यत्वावच्छिन्नस्यापि स्वरूपसंबंधेनैव साध्यतान्यथासहेतुत्वानुपपत्तिरित्यपि संबंध्यअभिचारिणि ॥ आ-
 त्मभिन्नेद्रव्यत्वादित्यादौ ॥ हेतुभेदादायाप्यपि न हेतुत्वस्य ताभावपरिग्रहः ॥ भेदे हेतुकेति वक्रिमांश्च भेदादित्यादावित्य-
 र्थः ॥ स्मस्मिन्नेवेति ॥ गगनाभाव एव धूमभेदाद्यात्मकहेतुभेदेत्वेन वृत्तित्वमित्यर्थः ॥ यद्विहेतुभेदेत्वेनापि गगनाभावस्य केवला-
 न्वयित्यंतदोहेतौ हेतुभेदात्मकगगनाभावसत्त्वेन धूमभेदो धूमभेदेनेति प्रयोगापत्तिरिति रिति भावः ॥ एतादृशेत्यात्राव्यास्यद्वा-
 रेपि ॥ अत्रिपदग्राह्यस्फुले व्याप्तिंवदतां मतमाह ॥ अत्र केचिदिति ॥ वन्धाभावांतर्भावेण व्यभिचारवारणाय हेतुकोटौ वन्ध-
 ॥ भाव्यत्वं विशेषणं ॥ वन्धभावासंताभावस्य वन्धभावान्यत्वविशिष्टवन्धभावात्यंताभावस्यः एवमग्रेपिसत्वादिति भावः ॥
 परिभाविकमिति ॥ स्वविशिष्टसंबंधनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदककत्वरूपमित्यर्थः ॥ अत्र प्रतियोगिवैयधिकरण

शरीरेप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपिपारिभाषिकमेवबोध्यं॥अन्यथाहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रतिसिध्या
पत्तेरितिभावः॥लक्षणसमन्वयसंभवादितिचकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशिष्टवद्भावभावाभावस्यतत्संबंधावच्छिन्न
केवलवद्भावाभावसमनियतयातद्वैक्येनकेवलवद्भावत्वस्येतत्प्रतियोगितावच्छेदकतयाप्रतियोगितायाःहेतुतावच्छेदका
नवच्छिन्नत्वेनाव्याप्तिर्वारणासंभवइतिवाच्यं॥तादृशविशिष्टवद्भावभावाभावस्यवद्भावोप्येवच्छेदकःकेवलवद्भावभावाभावस्यतुवद्भि
मद्भावावच्छेदकइत्यवच्छेदकभेदेनतयोरभावयोर्भेदात्॥अन्यथाकपिसंसंयोगाभावपिपीलिकासंयोगाभावयोरप्यभेदाप
त्तेरितिध्येयं॥हेतोर्विषयस्यतासंपत्तयेविशेषणताविशेषेति॥रूपस्येति॥तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावःतत्संब
धस्वरूपइतिमतेनः॥हेतोःसाध्याभाववत्त्वेहेतुमादृतस्येति॥सामानाधिकरण्यसंबंधेनवद्भावभारूपहेतोरित्यर्थः॥दर्शितरा
त्येतिवद्विसामानाधिकरण्यरूपस्यसामानाधिकरण्येनवद्भिरूपस्यवासकलसाध्याभावनिष्ठत्वासंभवलक्षणसमन्वयो
नसंभवतीतिभावःसकलशब्दस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नेशक्तत्वेनपर्यवसितार्थमाह्व्या

३२

पकत्वार्थेति॥ लक्षणं च कएव शेष इति॥ न च येन मव्याप्तिर्मूलकतानोक्तेति न्यूनताः केवलान्वयित्वस्य हेतुतावेच्छेदकसंबंधा
नुयोगिनिष्ठभावप्रतियोगितानवेच्छेदकसाध्यतावेच्छेदकत्ववत्त्वरूपस्य सत्तादिसाधारण्येन तत्राव्याप्तिरुक्तत्वेनादोषा इति॥ ध्येयं
नु केवलान्वयित्वस्यात्यंताभावप्रतियोगितानवेच्छेदकानर्कत्वस्य भेदप्रतियोगितानवेच्छेदकत्वस्य वा प्रसिद्धत्वेनोक्त इति
रत्नमिदमेत्येकप्रकारंतरामनुसरति आस्तवेति॥ हेतुतावेच्छेदकसंबंधेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रतीतिः॥ हेतुतावेच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्ने हेतुप्रकारताशालिज्ञाननिरूपितप्रतिबंधकतावेच्छेदकहेतुभावानिष्ठाप्रकारतावेच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः॥ अत्र हेतुम
त्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं यदि हेतुमत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिबंधकत्वानिरूपितप्रतिबंधकत्वं तदा अयमात्मा कालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाकाशाभावादित्यादौ स्वरूपसंबंधेन व्यभिचारिणि हेतुमादृगगनवांश्चेति समूहलंबनहेतुमत्ताज्ञानं प्रति
देशिकविशेषणतासंसर्गकस्य गनाभावात्मकहेत्वभाववत्ताग्रहस्य प्रतिबंधकतयोदेशिकविशेषतयोऽपि तादृशत्वेन
संबंधेन हेत्वभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्रसिध्या गगनत्वाभावत्वस्यैव स्वपदेन धर्तुशक्यत्वेन हेत्वभावस्याव्याप

कतापत्यातिव्याप्तिनचहेतुतावेच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिवृत्तान्नसमूहालंबनमादायदोषइ
तिवाच्यं॥ तथापितत्त्वंसंभिनं प्रतियोगितासंबंधेनवद्वेगित्वादेहेत्वभावत्वावच्छिन्नकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वज्ञानस्यापिसाध्यप्रकारकतयातत्प्रतिबंधकज्ञानविषयकालिकसंबंधमादायातिव्याप्तिःतेनसंबंधेनस्वावच्छिन्नानधिकरणत्व
स्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वसंसेतदसमानकालिकपदार्थमादायेवोपपादनीयत्वात्॥ अतःहेतुमत्ताज्ञानसामान्यप्रति
बंधकत्वंवक्तव्यंतच्चहेतुमत्ताज्ञानत्वव्यापकप्रतिबंध्यताकत्वपर्यवसितं॥ तथाचसंबंधांतरेणहेतुमताग्रहसाधारणहेतुमता
ग्रहत्वव्यापिकानकापिप्रतिबध्यतेतिहेतुतावेच्छेदकसंबंधेनेत्यक्तं॥ हेतुमताज्ञानमित्यत्रज्ञानपदंप्रतिबंधकसमानधर्मिताव
च्छेदककज्ञानपरमित्यादिकंसाध्यतावेच्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्ताज्ञानं प्रतीत्यादिप्रक्रिकाव्याख्यानात्करीत्यावसेयं॥ नचयत्किं
चित्संबंधेनहेतुमताज्ञानसामान्यं प्रतीत्यक्तावपिनिर्वाहइतिवाच्यं॥ स्यंदभिन्नं कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्य
त्वाभावादित्यादेकालिकसंबंधेनव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः कालिकसंबंधस्यस्वरूपसंबंधेनहेतुमताग्रहविरोधिता नियाम
कतयातेनसंबंधेनस्वावच्छिन्नानधिकरणात्स्यस्यंदासमानकालीनपदार्थमादायेवोपपादनीयत्वादितिदिक्॥ देयमेवेति।

तथाच निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टायद्वर्मावच्छिन्नाभावत्वं स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्याभावाधिकरणकं स्यात्तदस्य
 तत्तद्धर्मवत्वमितिसमुद्दितार्थः॥ एतद्वत्त्ववान्कपिसंयोगादित्यादौ कपिसंयोगानधिकरणरुत्तित्वविशिष्टत्वं कपिसंयोगाभावत्वं एतादृ-
 शं स्वमित्तिनातिव्याप्तिरिति भावः॥ एतद्वत्त्ववान्कपिसंयोगाभावादित्यादौ तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टहेत्वभावस्याप्रसिद्धत्वा-
 न्नातिव्याप्तिरिति ध्येयं तावदाह न देयमेवेति॥ केचित्तु देयमेवेति॥ तथाच प्रतियोग्यनधिकरणरुत्तित्वविशिष्टस्वावच्छिन्नाधिकरण-
 भित्तसाध्याभावाधिकरणकं यद्यन्तर्दिनत्वमर्थः॥ नन्वेवमेतद्वत्त्ववान्कपिसंयोगाभावादित्यादौ कपिसंयोगात्मकाभावत्वं नस्त-
 कपिसंयोगाभावरूपप्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्धेः किंतु अभावात्तरत्वं स्वमित्यपि व्याप्तिरतस्तत्रानिर्भरमाह न देयमेवेति व्यावृत्तः
 तच्चिंत्यं हेत्वभावप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणं देयमित्यथ स्वरसंभगापत्तेरिति दिक्॥ ननु तर्हि॥ एतद्वत्त्ववान्कपिसंयोगा-
 दित्यादौ हेत्वभावत्वावच्छिन्नानधिकरणप्रसिद्ध्यापुनरतिव्याप्तिरत आह अधिकरणत्वाभावस्यैवेति ननु हेत्वभावाधिकरणत्वाभावस्य
 हेतुरूपत्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभाववत्वस्य विवक्षणीयतया सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्याभाव्यवति
 सामान्यादौ तेन संबंधेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरत आह॥ अधिकरणत्वाभावादिश्चेति॥ साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनेत्या-

दिः॥तिनगुणत्वान्द्रव्यत्वादित्यादौविषयितयागुणत्वविशिष्टवद्भेदमादायनाव्याप्तिःप्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यताघटकसंबंधा
वच्छिन्नत्वस्याप्येवमेवप्रयोजनमूयं॥अप्रयोगादिति॥व्युत्पत्त्यनुरोधादित्यनेनान्वपि॥अनुरोधादित्यस्यचवारणेत्यनेनान्वयःनन्वतुयोगि
वच्छेदकावच्छेदेनैवान्योन्याभावादिरन्यादिनपदेनप्रसाप्यतेइत्यनेनैवद्रव्यनपटइत्यादेवारणसंभवः॥द्रव्यत्वावच्छेदेनघटभेदस्यवाधा
दित्यग्निमांशोनिर्णयकचेदत्रसंप्रदायज्ञाः॥अनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेत्यस्यानुयोगितावच्छेदकंधर्मोतावच्छेदककृत्येत्यर्थः॥तथा
चाग्निमांशंविनोक्तप्रयोगवारणासंभवइतितत्सार्थकमित्याहुः॥ननुनीलघटत्वस्यकथंप्रतियोग्यवृत्तित्वमितिवेत्तुविशिष्टसत्तावान्
गुणान्यंइतिप्रयोगस्यप्रामाण्यायविशिष्टसत्वस्ययादृशंप्रतियोग्यवृत्तित्वंतादृशमेवेतिगृहाणघटोन्यद्रव्येवपाठइतिवदंतमाक्षेपुंस
मस्तोभवतुव्यस्तोवाउभयथापिअन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाभावबोधकत्वमस्त्येवापित्वन्यएवविशेषइतिदशयति
घटादन्यद्रव्यादावितिघटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टेति॥समानाधिकरण्यसंबंधेनतद्विशिष्टेत्यर्थः॥ननुआधेयतात्वेनसंसर्गत्वंननुविशेषा
ध्ययतात्वेनेत्यतआह॥अथवेति॥एकत्रविशेषणतयान्वितस्यान्यत्रस्वातंत्र्येणान्वयोनास्तीतिव्युत्पत्तिसंगमइतिएकविशेषणे
ति॥पदार्थः॥पदार्थेनान्वेति॥ननुतदेष्टकेदेशेनेतिव्युत्पत्तिःससंबंधिकातिरिक्तच्छेदेइत्यन्यपदार्थस्यसंबंधिकत्वान्नदोषइत्याह॥

अन्यपदार्थेकदेशइति॥लक्षणिकत्वादिति॥नामार्थयोरभेदसंगर्भेणेतिनियमानुरोधेनेतिभावः॥घटादन्यःनपटादित्यादौपंचम्याःप्रतियोगित्वं
 चेदस्मिन्पटनिष्ठप्रतियोगितायाःनिरूपकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधोवाच्यः॥सत्त्वनसंभवतिनिरूपकतायावृत्त्यनि
 यामकत्वातादृशाभावप्रसिद्धेरिविवदतांमदं दर्शयति॥नवीनमतेनेति॥कथंचिदिति॥अन्यपदार्थेकदेशेभेदेभेदसंबंधेनसाध्यव
 नुयोगिताकस्यभानेधर्मिपारतंत्र्येणसाध्यवृत्तौप्यनुयोगितासंबंधेनतत्रभोनोपगमादनुमित्योपपत्तिकव्याप्तेरपितोलाभइतिके
 चित्॥परेतुलक्षणवाक्येचरमपदंतादृशार्थेलाक्षणिकमन्यत्वात्पराहकमिति॥कथंचिदित्यस्यार्थइत्याहुः॥नीलोघटइति॥
 कंबुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदभानोपगमेतादृशवाक्यस्याप्रामाण्येनसंभवतीतिभावः॥ननुकंबुग्रीवादिमत्वाव
 छिन्नत्वस्यापितद्वन्यप्रतियोगितायांभानमुपेयतेतथाचाप्रामाण्यमुपपद्यतइत्यतजाहपटइति॥तथासतितस्याप्यप्रामाण्य
 स्यादितिभावः॥तदवेच्छेदकत्वाभावकूटेति॥तादृशावेच्छेदकत्वसामान्याभावनिवेशेकंबुग्रीवादिमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभा
 वप्रतियोगितावेच्छेदकतात्वापेक्षयाघटसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावेच्छेदकतात्वस्यलघुतयातादृशसामान्याभावाप्रसि
 धिरितिकूटनिवेशः॥ननुघटानप्रमेयगगनमितिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः॥तथाहिगगनत्वापेक्षयाप्रमेयगगनत्वस्य

गुरुतया तदवच्छिन्नभेदाप्रसिध्या तद्धर्मरूपितं पारिभाषिकमेवावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां भास इति वक्तव्यं तच्चेतद्विशिष्टसंबंधीत्या
दिरूपं तदा प्रमेयगगनत्वविशिष्टप्रतियोगिकसंयोगिनो प्रसिध्या तस्याप्रसिद्धिः ॥ किंच वद्विर्नेवद्विरिति प्रतीतिव्यवहारयोरयोराप
तिः तादृशो धनत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात् तादृशधर्मावच्छिन्नभेदकूटभानोपगमे दूधनेन वद्विरिति प्रयोगानुपपत्तिरिति चेदत्र केचित् अन्वयि
तावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वे तात्पर्यं तद्विशिष्टसंबंधीत्यस्य विशिष्टात्मकोऽयः संबंधीत्यर्थः ॥ अभावपदं भेदार्थकमिति तद्भाषः ॥
एवं च प्रमेयगगनत्वव्यापकगगनत्वावच्छिन्नत्वं प्रसिद्धमेवेति न दोषः ॥ न च वद्विर्नेवद्विरिति प्रयोगापत्तिस्तद्वच्छेदवदूधनत्वस्य व
द्वित्वाव्यापकत्वेऽपि वद्विर्घटोभयत्वस्य व्यापकत्वात् तदवच्छिन्नभेदस्य बाधितत्वात् वद्विर्नेवद्विरिति प्रयोगापत्तिस्तद्वच्छेदवदूधनत्वस्य व
पत्तये व्यापकता घटकभेदे प्रतियोगितावैयधिकरण्यस्य निवेशनीयत्वादिति वाच्यं ॥ अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताक
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्यान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकत्वस्य निवेशेनादोषात् वद्विर्नेवद्विरिति प्रयोगापत्तिस्तद्वच्छेदवदूधनत्वस्य व
योगितावैयधिकरण्यमनिवेश्यापि निर्वाहसंभवात् एतेनान्वयितावच्छेदकधर्मसमनियतधर्मावच्छिन्नत्वमेव पारिभाषिकमव
च्छिन्नत्वमिति कस्यचित्प्रयासो नोपादेयः ॥ वद्वित्वसमनियततार्णीतार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नभेदमादायोक्तापत्तिर्दुर्वीरत्वा

३५

चेत्याहुः॥ परेतु तद्विशिष्टसंबंधीत्यादेः तद्विशिष्टस्य यः तथान्वयः व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपं
 वच्छिन्नत्वानुधावनं सत्तात्वव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावमादाय गुणः सत्ताभाववानिति प्रतीतेर्वारणाय॥ पारिभाषिकमव
 च्छिन्नत्वं यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायां भासते तेन संबंधेन तद्विशिष्टसंबंधित्वं व्यापकताघटकाभावप्रतियोगित्वं ताग्राह्यं
 वचनदात्म्येन प्रमेयगगनत्वविशिष्टसंबंधिगगनं प्रसिद्धमेवेति न कोपि दोषः॥ न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकार
 ण्यं वक्तव्यमन्यथा घटस्य संयोगेन कंबुग्रीवादिमद्व्यापकत्वानुपपत्तेः॥ तथा च तेन संबंधेन प्रतियोग्यसंधियस्तद्विशिष्टसंब
 धिः॥ तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः॥ एवं च वज्रिर्न वज्रिरिति प्रयोगापत्तिर्द्वौ वा
 वज्रिघटोभयत्वस्य तादात्म्येन प्रतियोग्यसंबंधियद्वज्रिसंबंधितन्निष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकादिति वाच्यं यतः॥ प्रति
 योगिवैयधिकरण्यं न निवेद्यतेऽपि तु तद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठत्वं तद्विशिष्टवच्छिन्नानुयोगिताकल्परूपमिव विवक्ष्यते॥ वज्रि
 घटोभयभेदानुयोगितायां समवायेन वज्रित्वस्येव तादात्म्येन वज्रेणैव च्छेदकत्वमानुभविकमतः॥ वेज्रिव्यापकतावच्छेदकेन व
 ज्रिघटोभयत्वमिति नोक्तदोषः॥ कंबुग्रीवादि तत्संबंधिन्युत्पत्तिकाले घटाभावसत्त्वेऽपि तदनुयोगितानकंबुग्रीवादिमदव

३५

छिन्नविभिन्नकालिकत्वादित्याहुः॥लक्षणवाक्यादसाध्यवत्विशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावेच्छेदकत्वाभावकूटवदव
छिन्नत्वसंबन्धेनसाध्यवद्दिशेषितायाप्रतियागितान्तादृशप्रतियोगिताकभेदवदवत्तित्वस्यलाभेभिन॥तादृशार्थव्याप्तिःअपितु
साध्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदवत्तित्वरूपातस्याएवानुमित्युपेयमित्वादित्याह॥अनुमितिप्रतीति॥तादृशेवसाध्याव
छिन्नेवेत्यर्थः॥एवंचलक्षणवाक्यस्यसाध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदवत्तित्वरूपार्थतात्यर्थमितिभावः॥ननुसाध्यव
छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितस्यलक्षणत्वेपियत्रसाध्यमपिगुरुयथाकंबुग्रीवादिमत्वानित्यदोषराशेपेक्षयाकंबुग्रीवा
दिमत्वविशिष्टंतत्रसाध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताप्यप्रसिद्धेत्यतआह॥कंबुग्रीवादिति॥विरुक्तेति॥साध्यविशिष्टसंबन्धिनि
ष्ठाभावप्रतियोगितावेच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वरूपमित्यर्थः॥अनुमित्युपयिकेति॥सर्वत्रेत्यादिः॥मतांतरमाह
तादृशेति॥उभयसाधारणंकेवलान्वयित्वमत्यंताभावप्रतियोगितावेच्छेदकसाध्यतावेच्छेदकत्वं॥तथान्वगुरुधर्मावच्छि
न्नसाध्यकाव्याप्तिरपिमूलकदभिमतेतिभावः॥केवलान्वयिभिन्नेद्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौशुद्धद्रव्यत्वापेक्षयाद्रव्यत्व

त्वविशेषस्यगुरुतयातदवच्छिन्नमेदाप्रसिध्याव्याप्यरधिकेत्यस्वरसोन्नवोध्यः ननुपंचमलक्षणेपिसत्तावानुजातेरित्या
दावव्याप्तिः साभान्यादिनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नरुत्तेरप्रसिद्धेरत आह समास इति ॥ अत्र केचित् हेतुता
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नदन्यसंबंधेनैववृत्तिमत्त्वं निवेद्यते एवं च विक्रिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः कालिकादिसंबंधस्य
हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वात् ॥ हेतुप्रतियोगिकत्वान्चलक्षणाघटकत्वात् तदन्यसंबंधावच्छिन्नरुत्तित्वाभावस्य सद्भा
वान्नसत्तावानुजातेरित्यादौ न हेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुप्रतियोगिककालिकसंबंधाद्यतिरिक्तविशेषणताविशे
षेणवृत्तित्वस्यप्रसिध्यानाव्याप्तिः न च हेतुतावच्छेदकस्वरूपान्यतरसंबंधेनरुत्तित्वं निवेद्यैवसत्तादिसाध्यकेप्रसिद्धिर्वा
रयितुं शक्यत इति भ्रमितव्यं अन्यतरत्वेन संसर्गत्वापगमेपि आत्मभेदेसाध्यघटकत्वाभावादेः कालिकसंबंधेन हेतुता
यामव्याप्तिप्रसंगात् ॥ न चैवमपिसत्तावानुप्रमेयादित्यादौ समवायेन हेतावव्याप्तिः समवायस्यैव तादृशसंबंधत्वात् ॥
तदवच्छिन्नरुत्तेरप्रसिद्धेरिति वान्वयतः समवायावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावत्वं सत्तायामेव स्वीक्रियते हेतुप्रतियोगि

३७

त्वस्यानेहेत्वभावावप्रतियोगिकत्वं निवेद्यते इत्थं च विशेषणताविशेषादिलक्षणघटकोभवतीति न दोष इत्यलमिति विस्त-
रणेत्याहुः ॥ अत्र रत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन विवक्ष्यते पितृतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधेन साध्याभाववतो
योभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः ॥ एवमपि तथा च साक्षात्साध्यकव्यधिकरणतादृशसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववदभावस्य प्रसिद्ध-
त्वाव्याप्तिः न चैवं विशेषरूपेण संसर्गत्वमिति भ्रमितव्यं ॥ अधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वादीनां तत्र संसर्गत्वं वदतां किंचि-
त्प्रतियोगिकत्वाद्यात्मकविशेषरूपेण संसर्गत्वमनेगीकुर्वतां भट्टाचार्याणामप्येतस्य समतत्वादिति तर्ककर्कशविचारचातु-
रीधुरीणैरिदं विभावनीयं ॥ अधिकमस्मत्कृताभिनवदीधिति व्याख्यायामनुसंधेयं ॥ ॥ गदाधरीटिकायां मुक्तामाला-
यामोष्वरार्पितायां पंचलक्षणी समाप्तिः ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥ सांबसदाशिवप्रसन्न ॥ ॥